

SANDRA STANEK

Elevzinski in Kibelini misteriji

Elevzina v Atiki, okoli 20 kilometrov od Aten, leži v rodovitni ravnini, kjer je že od prazgodovinskih časov bil nasad žita in kjer seže že v arhaične čase svečeniški tempelj za čaščenje mogočne matere in zemeljske boginje z imenom Demetra. V njenem kultu se spajajo elementi maloazijskih mitov z indogermansko predstavo o Žitni Materi.¹

Prvi prebivalci Elevzine naj bi bili Tračani, ki naj bi Elevzino poselili v letih 1580-1500 pr. n. št., toda prvo svetišče je bilo zgrajeno že v 15. stoletju², v istem stoletju pa so bili uvedeni tudi misteriji. Različne razprave in študiji si nasprotujejo o izvoru elevzinskih misterijev, toda sprejeto je splošno mnenje, da jih je uvedel Erihtonij Atenski, in jih spremenil mitološki kralj Trakije Evmolp nekje v 14. stoletju pr. n. št.³ Evmolp velja za začetnika elevzinskih misterijev in prvega Demetrinega svečenika. Zgodba naj bi nastala kot pojasnilo elevzinskega obreda in ne obratno, saj je tamkajšnji kult smrti in ponovnega rojstva žita izpričan že v mikenski dobi in je zato starejši od Demetre.⁴ Misterije so v Elevzini slavili skoraj dva tisoč let, zgradbe in rekonstrukcije od Pejzistratove dobe naprej pa pričajo o razmahu in naraščajočem ugledu kulta. Bližina Aten in socialno zasidranje skupnosti, ki je služilo kot ogrodje za kulturno povezavo, sta zagotovo pripomogla k vzponu elevzinskih misterijev v samo središče

vsegrškega religioznega življenja, kamor je bil kult preko lokalne aristokracije vključen.⁵ Elevzinski misteriji, ob osrednji vlogi, ki so jo odigrali v zgodovini grške religioznosti, so posredno tudi pomembno prispevali k zgodovini evropske kulture - interpretaciji iniciacijske skrivnosti. Njihov enkratni ugled je povzdignil Elevzino v simbol poganske religioznosti. Požar v svetišču in zatrtje misterijev zaznamujeta 'uradni' konec poganstva, kar pa ni pomenilo, da je poganstvo s tem izginilo, temveč se je le prikrilo.⁶

VIRI IN PRIČEVANJA: HIMNA DEMETRI

Srečen tisti med ljudmi na zemlji, ki je uzrl te misterije! vzklika pisec *Himne Demetri*. Tisti pa, ki ni bil posvečen, in tisti, ki se ni udeležil obredov, po smrti ne bo užival blaginje tam spodaj, v mračnem domovanju.⁷

Najstarejše besedilo, ki pripoveduje osrednji mit o Demetri in Perzefoni, je

homerska *Hvalnica Demetri*⁸, ki jo strokovnjaki uvrščajo v 7. stoletje pr. n. št. Njen namen je bil pojasniti tradicionalne temelje elevzinskih misterijev v čast Demetri.⁹ *Hvalnica Demetri* ima tridelno strukturo, ki je značilna za homerske himne; vsebuje kratek obrazec, namenjen božanstvu, pripovedni del, v katerem bralec izve osnovne podatke o nastopajočih, t. i. *epica pars*, in zahtevo, ki je neposredno namenjena božanstvu, ki ga zadeva.¹⁰

Medtem ko Kora (Perzefona), Demetrina hči, trga cvetje na planoti Nisa, jo ugrabi Pluton (Had), bog podzemlja.

Čašice cvetne se blagodišeče poganjajo kvišku, da od veselja se smeje nebo od vonjav tisočerih, z njim pa še zemlja cvetoča in slano morsko vodovje.¹¹

Demetra jo išče devet dni in se v tem času ne dotakne ambrozije. Končno ji Helij pove resnico: Zevs je sklenil poročiti Koro s svojim bratom Plutonom. Strta od bolečine in besna na kralja bogov se Demetra več ne vrne na Olimp. Pod privzetim videzom starke odide v Elevzino in sede k Vodnjaku devic. Na vprašanje hčera kralja Keleja boginja odgovori, da ji je ime Doso in da je ušla gusarjem, ki so jo na silo odpeljali na Kreto. Sprejela je vabilo, da bi dojila zadnjega novorojenca kraljice Metanejre. Demetra ne podoji Demofona, ampak ga natre z ambrozijo in ga čez noč skrije 'kot ogorek' v ogenj. Demetra je otroka želela narediti za nesmrtnega in večno mladega, vendar ga Metanejra odkrije v žerjavici in začne tožiti, kar Demetra pospremi s temi besedami: 'Nevedni, nespametni ljudje, ki ne prepoznajo svoje usode ne v sreči ne v nesreči!'¹²

Svojemu sinu si zdaj škodovala z nespametjo svojo, kajti pri Stiksu, prisegam pri večnih bogovih na nebu, da bi bil sin tvoj nesmrten, zares, ne poznal bi starosti, dala bila bi mu večne časti, zdaj pa konec je sanjam, vse je zaman, ne ubeži več ne smrti ne usode boginjam.¹³

Demefon zato uide nesmrtnosti, Demetra pa se razodene v vsem svojem sijaju kot boginja. Zahtevala je, naj ji postavijo velik tempelj z oltarjem na vrtu, kjer bo sama naučila ljudi

svojega obredja. Ko je bilo svetišče postavljeno, se je Demetra umaknila v njegovo notranjost, obsedena od hrepenenja po svoji hčeri.

Povzročila je strašno sušo, ki je opustošila zemljo, medtem ko jo je Zevs zaman rotil, naj se vrne med bogove. Demetra je zavračala prihod na Olimp, dokler ne bo videla svoje hčere, zato je bil Zevs prisiljen zahtevati od Plutona, naj Perzefono pripelje nazaj. Vladarju podzemlja je uspelo položiti v Perzefonina usta seme granatnega jabolka (krvni zakrament podzemlja) in jo prisiliti, da ga je pogoltnila: tako bi se Perzefona morala vsako leto za štiri mesece vrniti k možu.¹⁴ Nazadnje je prišlo do pogodbe, po kateri je bila Kora-Perzefona tretjino leta pri možu, ostali čas pa je lahko preživel pri bogovih na Olimpu. Ta kompromis je Demetri ugajal in ponovno je bila vsa zemlja posejana z listjem in cvetovi.¹⁵ Ko je Demetra srečala svojo hčer, je privolila, da se pridruži bogovom, zemlja pa je čudežno ozelenela. A preden se je vrnila na Olimp, je boginja razodela svoje obredje in naučila Triptolema, Evmolpa, Diokla in Keleja vseh svojih misterijev, 'vzvišenih obredov, ki jih ni mogoče prekršiti, razvozlati ali izdati drugim: spoštovanje do boginj je tako močno, da vzame dar glasu.'¹⁶

Razlaga posvečenosti v mitu ni zaključena, prav tako jo je težko primerjati z zgodovinskim pomenom. Kora je označevala drugi jaz Demetre, njeno mlajšo podobo. Njen mož Had je utelešal smrt v podzemnem kraljestvu. Pomembno vlogo igra Triptolem, mož s tremi rameni, ki žito preseja in očisti. Izvirni lik se je od 6. stoletja vse bolj razvijal kot heroj poljedelstva, ki je s posvetitvijo agrarne dejavnosti prinašal ljudem kulturo in civilizacijo. *Himna Demetri* sicer le enkrat omenja poljedelstvo, ko pravi, da je bil Triptolem prvi posvečenec v elevzinske misterije; po izročilu pa ga je Demetra poslala učit Grke poljedelstva. Nekateri pisci so razlagali strašno sušo kot posledico odhoda Perzefone, boginje rastlinstva, v podzemlje, vendar himna pripoveduje, da je sušo povzročila Demetra veliko pozneje, ko se je umaknila v svetišče, ki so ji ga postavili v Elevzini.¹⁷ Poljedelstvo-žito-podzemlje so tri

področja, iz katere so te osebe in kult nastali. Perzefona je predstavljala seme, ki ga jeseni posejejo in spomladi vzkali, Demetra pa staro žito preteklega leta.¹⁸ *Himna Demetri* je govorila o pričakovanju in upanju v srečnejše onostranstvo-tako kot seme jeseni in pozimi umre in se spomladi prebudi novo življenje, tako se Kora vrne iz podzemlja.¹⁹

Kadar spomladi vzcvetijo vsi gaji s cvetjem dišečim, znova prikaže se iz nočnih temin in mrakov, vsa cvetoča, čudež bogovom in smrtnim ljudem, naj živijo kjerkoli.²⁰

Prikaz požetega klasa kot vrhunec misterijev je bil po trditvi krščanskega pisatelja Klementa Aleksandrijskega (2. stoletje n. št.) prikaz mita o Demetri in Perzefoni kot o sveti drami. Po njegovem zapisu je Demetra prišla v Elevzino tako silno žalostna, da je odklanjala hrano. Neka ženska, Bavbo po imenu, je boginjo spravila v smeh, ko je vzdignila krilo, vendar je težko reči, ali je to poznejši dodatek k mitu ali del izvirnika.²¹

Druga homerska himna, posvečena Demetri, je poznana po rokopisu, najdenem leta 1777 v Moskvi. Nastal je najpozneje v sedmem stoletju pr. n. št., kar nakazuje jezik in dejstvo, da Dioniza himna sploh ne omenja, Triptolem pa ima le nepomembno vlogo.²²

RAZNOLIKOST DEMETRE IN PERZEFONE

V grški religiji je bila Demetra predvsem božanstvo zemlje, setve in žetve. Po teoriji W. Mannhardta prvi del Demetrinega imena izvira iz domnevne kretske besede *deai*, ki pomeni ječmen, zato naj bi beseda 'Demetra' pomenila ječmenova mati ali žitna mati²³. Ne glede na to, ali če je bilo njeno ime res kretskega izvora, je bila Demetra najprej boginja žita, kot jo poznamo iz Heziodove Teogonije.²⁴ 'Demetra je Zemlja, imenuj jo, kot ti je volja.'²⁵ Veljala je tudi za učinkovito zdravilko, kateri so prihajali bolni ljudje in pri njej iskali ozdravitev.²⁶ Po priljubljenosti naj bi prekosila ostale boginje, ki so jih častili v vseh grških pokrajinah in kolonijah, kar je morda delno posledica tega, da je bila tudi najstarejša in

morfološko nadaljevanje velikih boginj neolitika.²⁷ V Atenah je bilo svetišče, posvečeno boginji Zemlji in hkrati Demetri, kar kaže na razširjenost primerjave materinstvo-ornica.²⁸ Bila je čaščena v mnogih različnih mestih in vaseh, v mnogih svetiščih in vaških kapelah. V Apulejevem Zlatem oslu je omenjena tudi podoba Demetrine kapele.²⁹

Plutonova³⁰ žena Perzefona (ime je iz obdobja pred Grki) se včasih imenuje tudi Kora, kakor grško žitno dekle, katere žetev pomeni večno obnavljanje življenja. Poleti, ko so polja do jesenskega deževja neobdelana, stopa Kora v podzemlje, kjer hrepeni po vrnitvi.³¹

Legenda o Demetri in Perzefoni je prastara. Tri tisoč let stara besedila v klinopisu so pripovedovala o ujetništvu mezopotamskih boginj rodovitnosti - sumerske Inane in semitske ali akadške Ištar - v kraljestvu mrtvih in o njuni končni vrnitvi v deželo živih. Demetra in Perzefona sta včasih dva vidika ene in iste podobe. Po neki arkadijski različici so ugrabili Demetro, ne pa njene hčere. Da je Perzefona zaužila granatno jabolko in da se mora zato vrniti v podzemlje, ustreza razširjeni veri, da mora slehernik, ki v kraljestvu mrtvih zaužije kakšno jed ali pijačo, ostati na vse večne čase v podzemlju.³²

Demetrino iskanje Perzefone se lahko primerja z iskanjem egipčanske boginje Izide, ki je podobno iskala moža Ozirisa. Tudi Izida je bila v skrbeh za kraljevega otroka, držala je dečka nad ognjem in ga iztrgala plamenom šele, ko je vstopila otrokova mati, bibliška kraljica Aštarta. Materino božanstvo je vplivalo tudi na čaščenje Marije v začetnem obdobju krščanstva, zlasti v Mali Aziji, kjer je v nasprotju z deželami s patriarhalno-herbrejskim izročilom veljala mati še iz pradavnine za najvišje in najpomembnejše izmed vseh božanstev.³³

VLOGA DIONIZA V ELEVZINSKIH MISTERIJH

Mitološki lik, ki ni bil povsem izključen iz čaščenja Demetre v Elevzini, je Dioniz. V

mitu o Zagreju-Dionizu je Perzefona njegova mati. Upanje v nesmrtnost in odkup, značilni za Demetrin in Persefonin kult, sta prisotni tudi pri Dionizu.³⁴ Ko je bila vera v uradne bogove grške polis povsem izpodkopana, kar je bila posledica grškega političnega sistema konec 6. in v začetku 5. stoletja pr. n. št., se je začel prebujati interes za religije misterijskega značaja in tudi za religijo Dioniza, ki je kakšno stoletje prej povsem izgubil orgiastične elemente, ušel v elevzinske misterije in bil čaščen skupaj z Demetro in Koro.³⁵ Kult te božanske trojice je bil tudi prvi v nizu tujih kultov, ki so jih začeli uvajati Rimljani na osnovi navodil v preroških Sibilinskih knjigah. Grško Demetro so poistovetili s staro italško boginjo žita, razmnoževanja, rasti in zorenja Cerero, Jakha (Dioniza) z italškim bogom plodnosti Liberom in Perzefono (rim. Prozerpino) z njegovo žensko ustreznico Libero.³⁶ Medtem ko je bilo čaščenje Demetre v znamenju transcendence, je obeleževala čaščenje Dioniza ekstaza. Beseda izhaja iz grščine in dobesedno pomeni 'izstop iz sebe'.³⁷

OBRED IN SKRIVNOSTNO RAZODETJE

Ozadje elevzinskih misterijev je torej mit, povezan z letnim ciklom in polaganjem semen, zato je bila vsa mitološka in obredna vsebina povezana z žitnim zrnjem; poljedelska mistika in svetost spolnega dejanja sta vsaj delno sooblikovala iniciacijski scenarij.³⁸

Atiške *tezmoforije* so bile jesensko praznovanje, ki so ga oktobra obhajale samo ženske in na katerem so žalovalni obredi predstavljali spust Perzefone (ali Demetre) v podzemlje, z veseljem pa njeno vrnitev od mrtvih.³⁹ Prvemu dnevu praznovanju so pravili 'spust' ali pa 'vzpon', tretjemu pa *kaligeneje* ('eden izvrstnih plodov'). Na prvi dan slovesnosti je glasnik vabil k iniciaciji ljudi, ki so bili čistih rok, razumljivega govora (mišljena je bila grščina) in pravičnega življenja.⁴⁰ Pri *tezmoforijah* so imeli običaj, da so metali prašiče, pogače in borove veje v 'Demetrina in Perzefonina brezna', ki so bila svete votline

ali podzemni prostori; votline naj bi varovale kače, ki so pojedle večino vrženega mesa. Svinja je bila za Demetro sveta žival; svinje so tudi redno žrtvovali pri njenih misterijih, ker naj bi delale škodo v žitu in so bile zato sovražnice boginje. Obredi enega izmed njenih praznovanj, *tezmoforij*, podpirajo domnevo, da je bila svinja prvotno utelešenje boginje žita same, ali Demetre ali njene hči Perzefone. Ob naslednjem praznovanju so pobiralke, ki so se tri dni držale pravil čistosti, spustile v votline, s ploskanjem prebudile kače, prinesle ostanke na plano in jih položile na oltar.⁴¹

Posvetitev v misterije je zajemala več stopenj: male misterije, kamor je sodilo očiščenje oz. katarza, in velike misterije (*telete*) s posvetitvijo in spoznavanjem skrivnosti, t.i. *epopteja*, ki ni bila nikoli razkrita.⁴² Kljub velikemu številu udeležencev je bila posvetitev individualni akt, sestavljen iz tipičnih značilnosti misterijev: čiščenje in post, petje, molitev, žrtvovanje majhnih prašičkov - to so bila prej pripravljena dejanja, ki so končno stopnjo doživela v posvetitvi.⁴³ Obredje je bilo zaupano dvema družinama, pri katerih je prehajalo opravljanje dolžnosti iz roda v rod.⁴⁴ Grška beseda *telete* (cilj, konec) označuje tudi posvečeni ritual in praznik. Iz te besede je izpeljan *telesterion*, ki predstavlja blagoslovljeno hišo Demetre v Elevzini.⁴⁵ Dostop so imeli tako moški kot ženske, pogoj je bil le, da so bili Grki in 'čiste krvi'. Tudi sužnji, če so bili grškega rodu, so se lahko udeležili misterijev, če so le pred tem opravili spomladanske obrede v Agri. Po izročilu naj bi bil ustanovitelj malih misterijev Herakles, ki pa kot tujec ni imel dostopa do velikih misterijev.⁴⁶

Male misterije so običajno slavili enkrat letno, spomladi (februarja in marca), v mesecu *anthesterionu*. Slovesnosti so potekale v atenski četrti Agri, sestavljene pa so bile iz vrste obredov (posta, očiščenj in žrtvenih daritev), ki jih je vodil mistagog. Svečanosti so prvi in drugi dan obsegale obredno čiščenje in žrtvovanje v čast Demetri in Perzefoni pod vodstvom svečenika. Tretji dan je bil namenjen uprizoritvi drame, kjer so prikazovali

dogodke iz življenja boga Dioniza. Kandidati za posvečence naj bi uprizorili nekatere epizode iz mita o obeh boginjah. Nato pa so bila udeležencem posredovana gesla, na osnovi katerih so imeli dostop do skupnih srečanj.⁴⁷ Enkrat letno so v mesecu *boedromionu* (september-oktober) slavili velike misterije. Prvi dan se je slavlje odvijalo na atenskem Elevziniju, kamor so na predvečer praznika slovesno prinesli svete predmete (*hiera*) iz Elevzine, drugi dan se je sprevod odpravil proti morju. Vsak od kandidatov je v spremstvu svojega skrbnika nosil s seboj mladega prašička, ki ga je umil v valovih in ga ob vrnitvi v Atene žrtvoval. Naslednji dan sta v navzočnosti predstavnikov prebivalstva Aten in drugih mest *arhont basileus* (arhont

kralj) in njegova žena opravila veliko žrtevno daritev. Peti dan je zaznamoval vrhunec javnih slovesnosti.⁴⁸ Ob zori je iz Aten krenil velikanski sprevod. Neofiti, njihovi skrbniki in številni Atenci so spremljali svečenice, ki so nosile *hiera*, nazaj. Proti koncu dneva je sprevod prečkal neki most na reki Kefizij, na katerem so zakrinkani moški obsuli z žalitvami najpomembnejše državljane. Ko se je zmračilo, so romarji s prižganimi baklami stopili na zunanje dvorišče svetišča. Del noči je bil posvečen plesu in petju v čast obeh boginj. Dan kasneje so se kandidati postili in darovali žrtve. Slovesnosti, ki so potekale pred *telesterijem* in v njegovi notranjosti, so se verjetno navezoval na mit o boginjah. Misti (*mystai*, novinci na nižji stopnji iniciacije) so z



baklami v rokah posnemali Demetrin pohod, ko je s prižganimi plamenicami iskala Koro.⁴⁹

Nekatere slovesnosti so vsebovale *legomena*, kratke liturgične obrazce in zarotitve, o katerih ni podatkov, pomen pa naj bi imele precejšen, saj je bil to tudi vzrok, da je bila iniciacija prepovedana za tiste, ki niso znali grško. Ponoči naj bi se zgodilo osrednje dejanje iniciacije, najvišje videnje-*epopteia*-ki je bilo dostopno le tistim, ki so bili posvečeni že leto dni. Naslednji dan je bil posvečen predvsem obredu in darovanju vina za mrtve, dan kasneje -deveti in zadnji dan slovesnosti - pa so se misti vrnili v Atene. V prizadevanju, da bi prodrli v skrivnost *telete* in *epopteia*, se strokovnjaki niso opirali le na namige antičnih piscev, temveč tudi na nekatere podatke, ki so jih posredovali krščanski apologeti. Od Foucarta naprej je bilo pogosto sklicevanje na neki Temistijev odlomek, ki ga navaja Plutarh in povzema Stobej. V njem se izkušnje duše neposredno po smrti primerjajo s preizkušnjami posvečenca v velikih misterijih: ta sprva tava v temi in prestaja vse mogoče grozote, nato pa ga oblije svetloba in odkrije čiste pokrajine in travnike, sliši glasove, vidi ples. Novinec se z vencem na glavi pridruži 'čistim in svetim ljudem'; gleda neposvečene, nagnetene v blatu in temi, kako se mudijo v svoji bedi spričo strahu pred smrtjo in nezaupanja v srečo v onostranstvu. Foucart je menil, da je tudi obredje (*dromena*) obsegalo pohod v temi, različne grozljive prikazni in nenaden prihod novinca na osvetljen travnik, vendar so izkopavanja v Demetrinem svetišču in *telesteriju* pokazala, da ni bilo podzemnih prostorov, v katere bi novinci lahko simbolično sestopili v podzemlje. Bili so tudi poskusi, da bi rekonstruirali potek iniciacijskega obreda iz skrivnega obrazca, *synthema*, ali razpoznavnega gesla mistov, ki ga je sporočal Klement Aleksandrijski: 'Postil sem se; pil sem kikeon⁵⁰; vzel sem jerbas, vzel iz njega in položil v košaro, potem sem spet vzel iz košare in dal nazaj v jerbas.' Po mnenju nekaterih piscev le prva dva stavka pripadata elevzinskemu obrazcu, saj se nanašata na

Demetrin post in zaužitje kikeona, medtem ko je ostanek uganka. G. H. Pringsheim, Nilsson in Mylonas so menili, da se *synthema* nanaša na slovesnosti v Demetrino čast, ki so bile izpričane šele veliko pozneje, v helenistični dobi. Obstaja možnost, da so se *mystai* udeležili zakramentalnega obreda; v tem primeru bi bil obrok na začetku, pred izpitjem kikeona (pred samim *telete*). O drugem obredu je mogoče sklepati na podlagi podatkov, ki jih je sporočal Proklos: misti so se ozrli v nebo in zavpili 'dežuj!', nato so pogledali proti zemlji in ukazali 'spočni'. Hipolit je zagotavljal, da sta prav ti dve besedi predstavljali veliko skrivnost misterijev. Šlo je za obredni obrazec, ki se je navezoval na *hieros gamos*, značilen za kulte rastlinja. Škof Asterij, ki je živel okoli leta 440, v času, ko je krščanstvo že postalo uradna vera cesarstva, je govoril o podzemnem prehodu, potopljenem v temo, kjer naj bi potekalo slovesno srečanje hierofanta in svečenice, o ugašajočih baklah in 'veliki množici, ki verjame, da je njen blagor odvisen od tega, kar onadva početa v temi'. Med mnogimi pomembnimi svečeniki in uradnimi izvajalci bogoslužja je bil najvišji prav hierofant; ta svečenik je lahko razkril častilcem misterij, pokazal jim je *hiera*, svete objekte - njegov naziv pomeni 'ta, ki razkrije *hiera*'. Viden položaj je imel tudi Demetrin svečenik, ki je živel v sveti hiši. Mnogi izmed teh svečenikov so prejeli določeno vsoto denarja od vsakega posvečenca kot pristojbino za njihove usluge.⁵¹

Najverjetnejša možnost naj bi bila, da se je Asterijevo poročilo nanašalo na misterije, ki so jih v helenistični dobi izvajali v aleksandrijskem *Eleusionu*. Iz pričevanj, ki zadevajo *hiera*, skrite v košarah, sledi, da so jih slovesno kazali, ne pa, kako drugače skrivaj ravnali z njimi. Končno razkritje (*hiera*) naj bi bilo povezano s transformacijo Elevzinske planote v območje zlatega žita (kot v himni); vernikom naj bi bilo odkrito le zrno žita.⁵² Hipolit je trdil, da so epoptom (novincem na višji stopnji iniciacije) žitni klas pokazali v 'slovesni tišini', in da 'ponoči, v slepečem ognju, hierofant

zakliče: 'Sveta Brimo je spočela svetega otoka, ki slavi velike in neizpovedljive misterije, kar pomeni, da je mogočna rodila Mogočnega.'⁵³ Besedi Brimo in Brinos naj bi bili traškega izvora; Brimo označuje kraljico mrtvih; njeno ime je bilo zato mogoče uporabiti tako za Koro in Hekato kot za Demetro. Perzefonina epifanija in snidenje z materjo sta bili osrednji epizodi *epopteje* in za religiozno izkušnjo je bila odločilna prav navzočnost obeh boginj. Inicijacija je razodela bližino s svetim bogom, ki je zagotavljalo nadaljevanje življenja in smrti, ter spremenila človeško naravo; redka stara besedila, ki so se neposredno nanašala na elevzinske misterije, so poudarjali blaženost posvečencev *post mortem*.⁵⁴

Tisti, ki so bili posvečeni v elevzinske misterije, so bili o najglobljih doživetjih misterijev prisiljeni molčati, sicer bi jih doletela smrtna kazen. Sama beseda 'misterij' izhaja iz grškega izraza *myein*, ki pomeni 'imeti usta zapečateni'.⁵⁵ Govorjenje o transcendentalnih stvarih je pomenilo degradacijo božjega. Le tisti, ki je opravil prvi del preizkušenj, je bil deležen tudi razsvetlitve. Posvečeni v elevzinske misterije niso bili združeni v nikakršno skrivno združenje, podobno misterijem heleenistične dobe, zato so po vrnitvi iz Elevzine še naprej sodelovali v javnih kultih. Elevzinski misteriji so samo dopolnjevali olimpsko religijo in kot taki niso nasprotovali tradicionalnim mestnim religioznim institucijam. Posvečenci so se zbrali skupaj šele po smrti, ko so se ločili od množice neposvečenih.⁵⁶ Eden izmed posvečenih članov je dal na svoj nagrobnik napisati: 'Slovit zares je ta misterij, ki so ga blagovolili dati blaženi bogovi, kajti smrtniku poslej smrt ni več nesreča, prej mu je blagoslov.'⁵⁷

Tudi mnogi grški filozofi, znanstveniki, umetniki in državniki so bili posvečeni v elevzinskih misterijih; tako sta dramatika Ajshil in Sofokles v Demetrinem svetišču prišla do globljega razumevanja grških mitov, kipar Fidija do izraznih možnosti božanskih likov, zakonodajalec Solon pa do modrosti svojih zakonov.⁵⁸ Ciceron je po obredu dejal: 'Naučili

smo se živeti in umreti v boljšem upanju.'⁵⁹ Temistij je okoli leta 310 po n. št. pisal: 'Duša čuti v smrtnem boju podobno kakor duše, ki so jim razodete velike skrivnosti. Duša blodi naprej brez cilja po neskončni temačni poti, strah jo obhaja, smrtnne srage jo oblivajo, kar na lepem pa zagleda čudovite poljane in trate, sladka glasba zadoni in sveta luč zasije. Posvečeni stopa v prostor, kronajo ga in z drugimi vred zapoje v svetem zboru. Čisti sveti možje so njegovi tovariši. Zviška pogleda na bedni kup neposvečenih. Le-ti živijo v umazaniji in sparinah, v bedi, smrtnem strahu in brez vere.'⁶⁰

Iz povezovanja zasebnih in javnih obredov je razviden pomen teh slovesnosti, saj so v imenu atenske države posvetili dečka (včasih deklico), znanega kot *pais aph' hestias* oz. otrok ognjišča, ki je zagotavljal Demetrin blagoslov domačemu mestu.⁶¹ Antika pa je poznala tudi druge Demetrine misterije; najslavnejši so bili v Andaniji in Likosuri. Tako je Samotrakija, iniciacijsko središče za severne dežele - Trakijo, Makedonijo Epir - slovela po kabirskih misterijih in po tem, da so od 5. stoletja naprej v Atenah slavili misterije traško-frigijskega boga Sabazija, ki je bil prvi vzhodni kult, ki je prodril na Zahod.⁶²

ŠIRJENJE IN PRISOTNOST KULTA V RIMU

Kult Demetre in Perzefone (Kore) se je razširil v maloazijski Pergamon, v Izmir in Efez, v Lerno na Peloponezu, in v Aleksandrijo, kjer je bilo najdeno svetišče Kore, v Rim pa je bil vpeljan na začetku 5. stoletja pr. n. št.⁶³ Nastanjeno na griču Aventinu, so Demetro, identificirali z rimsko Cerero. Prisvojili so si jo plebejci kot svojo božansko zaščitnico. Cere rin tempelj je postal verski center ljudstva.⁶⁴

Kult so slovesno podpirali rimski aristokrati in cesarji Sula, Ciceron, Hadrijan, Mark Avrelj in zadnji poganski cesar Julijan (361-363 n. št.), kar pa ne pomeni, da je imelo čaščenje Demetre samo elitarne poteze. Kult je namreč imel številne privrženke med tujci, sužnji in zlasti ženskami.⁶⁵ Čaščenje je bilo namreč

odprto za vse tiste, ki so želeli biti posvečeni; v zgodnjih časih je bilo sicer omejeno na ljudi iz Elevzine in Aten, vendar so verniki kmalu prihajali iz vsega helenističnega sveta, tudi iz rimskega imperija.⁶⁶

SOCIOLOŠKI IN PSIHOLOŠKI POMEN KULTA

S tati mitično-obredni scenarij, ki so ga Elevzinski misteriji prenesli in razvili naprej, je oznanjal mistično soodvisnost hierogamije (*hieros gamos*), nasilne smrti, poljedelstva in upanja na srečno bivanje v onostranstvu. Perze fonina ugrabitev - simbolična smrt - je imela pomembne posledice za človeštvo, zato je odtlej olimpska boginja začasno bivala v kraljestvu mrtvih in je izničila nepremagljivo razdaljo med Hadom in Olimpom.⁶⁷ Plutonov zakon s Perze fono je prisproda zveze med življenjem in smrtjo. Odločitev, da mora Perze fona prebivati v obeh svetovih, ustreza kot simbol ljubezni in ločitve v človeški zavesti, da se je potrebno sprijazniti z življenjem in s smrtjo, smrtniku pa je odločitev vzbujala upanje, da lahko komunicira z bogovi in celo izkusi božanske privilegije.⁶⁸ Friedrich W. J. Schelling je poudaril, da je simbol smisel n le, če simbolizira nekaj višjega in ne nižjega od podob, ki jih uporablja. Tako za ugrabitev Perze fone materi Demetri ponudi drugo razlago: po njegovem gre za podobo gibanja svetovnozgodovinske zavesti, v kateri je presežena faza njenega razvoja odtrgana od zavesti ter odpeljana pod zemljo, zavest pa, ki še ni pripravljena na prehod v naslednjo fazo svojega samorazvoja, za njo žaluje. Seme je bilo nato v naravi šele naknadno izbrano kot primeren simbol za to gibanje in uporabljeno v obredih, ki ga opisujejo: del narave je torej uporabljen kot kulturni simbol za duhovno dogajanje in ne kulturna tvorba kot simbol za naravni pojav.⁶⁹

Zgodba o Demetri in Perze foni jasno upodablja človeška vprašanja o življenju in smrti. Oba krščanska praznika, tako velika

noč, ki govori o življenju in smrti, kot božič, čas upanja in preporoda, sta njen odsev.⁷⁰

PRISOTNOST DEMETRE IN PERZE FONE V KNJIŽEVNOSTI IN UMETNOSTI

L iterarna in likovna pričevanja se nanašajo predvsem na prve stopnje iniciacije, ki niso bile skrivne. Tako so umetniki lahko upodabljali elevzinske prizore na vazah in ploskih reliefih, Aristofan pa je celo pripovedoval o nekaterih vidikih iniciacije, ki je vsebovala več stopenj.⁷¹

Mit je navdihnil tudi Klavdija Klavdijana, ki je zgodbo uporabil v nedokončanem epu z naslovom Ugrabitev Prozerpine (*De raptu Proserpinae*), ohranjenem v treh knjigah z obsegom 1172 verzov. Ep velja za njegovo največjo mojstrovino. V njej opisuje mitološko zgodbo, ki je prešla v rimsko izročilo iz grškega; kako je bog podzemlja (grško Had ali Pluton, lat. Dis) ugrabil hčer žitne boginje Cerere in jo odpeljal pod zemljo kot svojo nevesto. Cerera je vztrajno iskala izgubljeno hčer in v nadaljevanju zgodbe, ki ga ep ne zajame več, naposled dosegla, da je Prozerpina vsako leto nekaj časa preživela pri njej in nekaj časa v podzemlju. Klavdijanova upesnitev je najdaljša književna obravnava te tematike, kar se jih je ohranilo iz antike, vendar se je pesnik lahko oprl na mnoge predhodnike. Zgodba je bila že prej pogost motiv v grški in rimski književnosti: v najstarejših grških ohranjenih besedilih, Iliadi in Odiseji, je sicer ni moč zaslediti, vendar jo omenja že naslednji znani grški pesnik za Homerjem, epik Heziod, ki je ustvarjal okoli leta 700 pr. n. št.; omenjal jo je v Teogoniji, pesnitvi o mitični zgodovini sveta in rodoslovju grških bogov.⁷² Za tem so mit omenjali grški liriki in tragiki (npr. Evripid iz 5. stoletja pr. n. št. v tragediji Helena), pa tudi številni rimski pesniki, zlasti v obdobju cesarstva. Tako po kakovosti kot po obravnavi Prozerpinine ugrabitve in vplivu na Klavdijana je bil med slednjimi najpomembnejši Publij Ovidij Nazon (43 pr. n. št. - okoli 17 po n. št.), ki je doživel prehod rimske države iz

principata pod Avgustom v pravo cesarstvo pod Tiberijem. Zgodbo o Cereri in Prozerpini je izčrpnje opisal na dveh mestih; v epu *Metamorfoze* in v pesnitvi *Fasti*, kjer je podal zgodbo v zvezi z 12. aprilom, ko so Rimljani prirejali letne igre v Cererino čast. Kot pri Homerju tudi pri Ovidiju Perzefono ugrabijo med nabiranjem cvetlic. Demetra je blodila po vseh deželah sveta. Nekoč se je ustavila ob koči neke stare ženske. Mladeniča, ki je starko zasmehoval, je spremenila v kuščarja.⁷³ Ugrabitev Prozerpine sta omenjala npr. tudi Publij Papinij Stacij v epih Tebaida (*Thebais*) in Ahileida (*Achilleis*) in Gaj Valerij Flak v epu Argonavtika (*Argonautica*), oba iz 1. stoletja po n. št. Poleg pesnikov so navajali zgodbo tudi pisci mitoloških priročnikov, npr. Higin iz 2. stoletja po n. št. v svojih Zgodbah (*Fabulae*), evhemeristi - zastopniki teorije, da se za mitološkimi bogovi skrivajo zgodovinske osebnosti, ki so jih ljudje začeli častiti po božje, in krščanski apologeti, npr. sirakuški pisec Julij Firmik Matern v delu O zmotnosti posvetnih verovanj (*De errore profanarum religionum*, 1. polovica 4. stoletja po n. št.). Med religioznimi besedili je najpomembnejša omenjena *Himna Demetri*, druga v zbirki 33 grških himn bogovom in manjšim božanstvom, ki so nastale med 8. in 6. stoletjem pr. n. št. in so jih sprva pripisovali Homerju.⁷⁴ Demetri je posvetil himno še grški pesnik Kalimah (okrog 305-240 pr. n. št.). Poseben sklop predstavlja delno ohranjena orfiška poezija - pesmi, povezane z misterijskimi kultmi, ki so nastajale od sredine 6. stoletja pr. n. št. Tiste iz 6. in 5. stoletja naj bi bile dela predhomerškega pevca Orfeja, poznejše helenistične (obdobje grške kulture od smrti Aleksandra Velikega leta 323 pr. n. št. do rimske pripojitve Grčije in grškega Vzhoda konec 1. stoletja pr. n. št.) pa dela zgodnejših orfiških pesnikov. Izročila o elevzinskem mitu lahko razdelimo v štiri veje: atiško in elevzinsko izročilo, orfiško, sicilsko in naposled aleksandrinsko izročilo.⁷⁵

Elevzinski misteriji so pri Pindarju, Platonu in Ajshilu imeli mistične in patetične elemente.⁷⁶ 'Srečen tisti, ki je to videl, preden je

šel pod zemljo!' je vzkliknil Pindar, 'ta pozna konec življenja! Pozna tudi začetek...!' 'O trikrat srečni tisti med ljudmi, ki bodo, potem ko so uzrli te misterije, odšli k Hadu; samo oni bodo lahko tam živeli; za druge bo vse samo trpljenje!' (Sofokles).⁷⁷

Cererina tožba je naslov pesmi Friedricha Schillerja (1759-1805), ki opisuje žalost boginje Demetre za izgubljeno hčerko Perzefono. Demetra se na koncu sprijazni s svojo usodo, saj otrok ni povsem izgubljen, kajti: 'V veselem blišču pomladi/naj vsake nežne prsi čutijo/enako kot v jesenskem uvelem vencu/mojo bol in mojo radost.'⁷⁸ Goethe je leta 1775 napisal dramo *Prozerpina*. Milton je uporabil staro različico, po kateri je bila boginja ugrabljena v Heni (Enni) na Siciliji, in to snov je vpletel v svoje delo:

'Ne čudovita trata ennska, kjer je ugrabil mračni Dis Proserpino, ko trgala je cvetje, sama cvet najlepši, v veliko žalost Cerere, ko z bolečino v srcu iskala je po celem svetu hčerko svojo, ne ljubki gaji Dafnini tam ob Orontu, ne vir kastalijski se kosati ne morejo s krasoto parađiža.'⁷⁹

Percy Bysshe Shelley je napisal *Prozerpinino pesem*:

O zemlja, mati sveta,
življenja vir si slehernemu bitju;
bogovom in ljudem, živalim,
in klasju, cvetju, popju, listju;
o vdahni svojo božjo moč
Prozerpini, otroku svojemu.⁸⁰

Tennysonovo delo *Demetra in Perzefona* (leta 1889) je nastalo v osemdesetem letu njegovega življenja in razodeva svoje misli o skrivnosti življenja, ljubezni in materinstvu. Tudi Swinburne je to snov obravnaval v svojih delih *Himna Perzefoni* in *Perzefonin vrt*. Andre Gide je leta 1934 napisal operno besedilo *Persephone* za Stravinskega; v njem stopa Perzefona, žrtvujoča samo sebe, polna usmiljenja, prostovoljno in brez Plutonovega nasilja v podzemlje.⁸¹

Nikjer drugje v antični religiji ni bila ljubezen, obžalovanje, upanje in hrepenenje tako jasno izraženo kot v mitu in ritualu Demetre,

zato ne preseneča, da je zgodba navdihnili tudi številne umetnike.⁸² Bernini je ustvaril kiparsko delo, ki ga je skušal Francois Girardin prekositi s svojo marmornato skupino v Versaillesu (1677-1679).⁸³ Ugrabitev Perzefone je oblikoval Filarete (okoli 1400-1469) na eni izmed bronastih vrat Petrove bazilike v Rimu. Isto temo obravnavajo tudi slike Petra Paula Rubensa (1577-1640), Museo del Prado, Madrid; Francesca Albanija (1578-1660), Brera Milano; Artemisie Gentileschi (1597-1651), Palazzo Pitti, Firenze. Boginjo Demetro so naslikali še Baldassare Peruzzi (1481-1536), Villa Farnesina, Rim; Giorgio Vasari (1511-1574), Arezzo; Jacob Jordaens (1593-1678), Museo del Prado. Auguste Rodin (1840-1917) je izdelal marmorni kip Demetre.⁸⁴ Marmorni kip Demetre, ki ga je našel Newton pri Knidosu in je sedaj na ogled v Britanskem muzeju (*British Museum*), je imel izraz Madone.⁸⁵

KIBELA, VELIKA MATI

Kibela, imenovana tudi Velika mati ali Mati bogov, je bila največja boginja starega Bližnjega vzhoda, in prvo božanstvo, ki so ga Rimljani uradno posvetili znotraj obzidja, ter zadnje, ki so ga uvedle Sibilinske knjige. V Mali Aziji, od koder je izvirala, je bila mnogo let čaščena kot boginja zakona in rodovitnosti, imenovana boginja Zemlje ali Mati Zemlje, saj je poosebljala vegetacijsko moč in plodovitost narave. Kot zaščitnica mrtvega je bila tesno povezana z mogočnimi gorami in pogosto videna v spremstvu divjih živali, večinoma dveh levov.⁸⁶ V ikonografiji in obredih, posvečeni Veliki Materi, se v njenem spremstvu velikokrat pojavlja tudi kača, ki je v različnih religijah veljala za boginjo meseca.⁸⁷ Ko je agrikulturna praksa začela prevladovati nad zbiranjem, je boginja Zemlja postopoma izgubljala svojo pomembnost in se razvila v Veliko boginjo.⁸⁸ Na glavi je nosila stolpasto krono, ki je izvirala iz njenega poistovetenja z Materjo Zemljo. V vlogi Zemlje je namreč podpirala mesta in veljala za njihovo ustanoviteljico

ter zaščitnico, njen diadem pa je predstavljal obzidje, ki jim ga je dala.⁸⁹

Za njeno domovino so veljala široka in razklana anatolska gorovja, ki so jih okoli 1000 let pr. n. št. naselili Frigijci, ki so Kibelo častili v ekstatičnih obredih.⁹⁰ V Frigiji, osrednjem delu današnje zahodne Turčije, sta bili dve pglavitni bogoslužni središči, primerni za zaščitnico gorovij: gora Dindim pri mestu Pesinunt in gorovje Ida.⁹¹ V grški mitologiji sta se dve gori imenovali *Gora Ida* ali *Gora boginje*. Gora na Kreti in gora v Troadi, ki je obkrožala Trojo, in je bila poznana tudi kot Frigijska Ida; omenila sta jo Homer v Iliadi in Vergilij v Eneidi. *Gora Ida* pri Troji je bila posvečena Kibeli, včasih imenovani *Idejska Mati*. Iz gozdov trojanske Ide so Enej in njegova družčina vzeli les za vesla, ki so jih prinesla do Italije. Kibela je spremljala Romulove prednike in je bila povezana z Reo, Veliko Materjo s Krete (njej je bila posvečena *gora Ida* na Kreti), kot je Apolon spomnil Eneja v Vergilovi Eneidi.⁹²

Velika Mati je predstavljala posebno osvoboditev, ki so jo verniki iskali, in njen kult je omogočal širjenje tako v geografskem kot v družbenem pogledu.⁹³

MIT

Različne verzije mita se ujemajo glede dejstva, da je Velika Mati imela lepega in mlajšega ljubimca, večinoma imenovanega Atis, ki ji je bil nezvest. Atis je bil ponekod tudi njen sin.⁹⁴

Po eni izmed različic se je Atis rodil tako, da je njegova mati Nana, devica, zanosila, potem ko si je v naročje položila zrel mandelj oz. granatno jabolko (v frigijski kozmogoniji je bil mandelj oče vseh stvari). Deček je odrasel v čednega mladeniča, ki je pasel čredo ob bregovih reke *Gallos*. Vanj se je zaljubila boginja Kibela in zahtevala njegovo zvestobo, vendar se je Atis zaljubil v rečno nimfo Sangarijo. Za kazen ga je boginja pahnila v blaznost, da se je skupil in izkrvavel pod drevesom, ki je postal simbol umrlega Atisa.

Po tem dejanju mu je boginja oprostila in ga vzela k sebi v nebo.⁹⁵ Po drugi legendi ga je ubil merjasec, tako kot Adonisa.⁹⁶ Po tej različici je bil Atis žrtev pošasti Agdistisa, dvospolnika, spočetega iz nebeškega semena, ki je padlo na zemljo. Agdistis se je zaljubil v lovca Atisa in na njegov poročni dan vdrl na slavlje. Zaradi te nasilne prekinitve je nevesta umrla od ran na prsih, ki si jih je zadala sama, Atis, ki se mu je od žalosti omračil um, pa je svojo moškost pohabil pod borovcem, ki je postal njegov simbol.⁹⁷ Po še eni različici je iz hermafroditove krvi zrasel mandljevce. Ko je Nana, hči reke Sangarija, pojedla mandelj, je zanosila in rodila dečka Atisa. Ko je Atis odrasel, se je Agdistis, ki ga je imel rad, med njegovo svatbo vtihotapil v slavnostno dvorano. Svatje so pobezneli, kralj si je odrezal ud, Atis pa je pobegnil, se pod borom pohabil in umrl. Agdistis ga je želel obuditi, toda Zevs se je temu uprl in dovolil le, da postane Atisovo telo nestrohljivo, edini znamenji življenja pa rast las in premikanje mezinca. Ker je Agdistis samo epifanija Velike matere, je Atis Kibelin ljubimec in žrtev hkrati. Boginja je svojo ljubosumnost obžalovala, se kesala in objokovala svojega ljubega.⁹⁸

Bajka o Atisovi samopohabi naj bi bil poskus razlage samopohabljanja njegovih svečnikov, ki so se ob nastopu službe boginji redno kastrirali. Z bajko o merjascu naj bi bila razloženo, zakaj so se njegovi častilci odrekli svinjskemu mesu. Tudi Adonisovi verniki so se odrekli svinjskemu mesu, saj je tudi njihovega boga ubil merjasec. Atis se naj bi po smrti spremenil v bor.⁹⁹

Opazno je naraščanje pomembnosti Atisa, čigar kult je sprva samo nekako vegetiral v senci Velike Matere v svetišču na Palatinu. Ta naraščajoča popolnost se je ujemala z vrsto identifikacij, ki so mu dovolile absorbirati moč in vpliv ostalih božanskih osebnosti. Napis iz Lidije je razlašal skoraj monoteistično prepričanje: 'Samo en bog je v nebesih.' Z dodajanjem značilnosti naraščajoče lune, je Atis pridobil posebne pravice lunarnega boga.¹⁰⁰

Žrtvovanja so bila strogo omejena na notranjost templja, z izjemo vsakoletne procesije, pri kateri so žrtev popeljali v kopel. Samokastracija je v Rimu veljala za sramotno - kastriranec je z njo izgubil osebnost in moškost. Tako je Ovidij gale večkrat označil za napol može in mehkužneže, pojasnil pa je tudi izvor njihovega imena: reka Gallos v antični pokrajini Bitiniji ob Črnem morju je človeka, ki je pil iz nje, pripravila do tega, da je pobesnel.¹⁰¹ Kljub omejitvam uradne oblasti niso mogle preprečiti, da Kibelini kultu proti koncu republike ne bi postajali vse bolj krvavi.¹⁰²

Čaščenje Kibele in Atisa je bilo obeleženo z glasbo, ki je največkrat prihajala iz timbrel in cimbal. K divjemu spremstvu Kibele so spadali leopardi in levi, ki so vlekli vozove, in oboroženi mladi može koribanti, ki so boginjo spremljali pod nevarnostjo orožnega plesa (z meči so udarjali ob ščite).¹⁰³ Njihov ples je dosegel podobne efekte kot ples bakhantk.¹⁰⁴ Arheolog Slavko Ciglenečki je prvi opozoril na podobnosti med slovenskimi kurenti/koranti in grško-rimskimi kureti/koribanti, med tradicionalnim prekmurskim praznovanjem borovega gostüvanja in borom/smreko v Atisovem sprevodu ter celo med imeni in oblačili udeležencev borovega gostüvanja in Kibelinimi svečeniki. S svojo funkcijo odganjanja sovražnih demonov in prebujanja spečih naravnih moči se korant/kurent uvršča v galerijo podobnih likov, ki jih pozna vsa Evropa, hkrati pa ohranja vez z antiko in s staroselsko kulturno dediščino.¹⁰⁵

KULT VELIKIH MATER

V predgrškem času so v vsem Sredozemlju častili 'Veliko Mater', katere kult se je pozneje nadaljeval v Afroditi in drugih boginjah. Med drugim jim je bilo skupno, da si je Velika mati v obliki svoje svečenice izbrala mladega moškega, s katerim je spala na polju. Ta 'sveta poroka' naj bi zagotavljala rodovitnost polj. Ob koncu leta so mladega moškega, kralja za eno samo leto, ubili. Spomladi je simbolično znova vstal v obliki nekega drugega

mladeniča - in cikel rojstva ter smrti se je začel znova. V olimpski religiji Grkov, ki je bila religija patriarhalne družbe, boginje matere niso imele več osrednjega pomena, vendar kaže mit veliko sledi kulta Velike Matere, ki je bil pred prihodom Grkov na Balkan verjetno splošno razširjen. Posebej med podeželskim prebivalstvom in v odročnih območjih je bil kult boginje matere živ tudi še v klasični dobi. Pod vplivom boginj mater z Vzhoda, kot sta bili Kibela in Izida, je ponovno oživel med spodnjimi plastmi meščanstva v poznejši antiki.¹⁰⁶

Materinska božanstva so bila včasih čaščena v obliki posvečenih kamnov. Nekatere od teh boginj, npr. Artemida iz Efeza, so bile večprсне: njihovi kipi so bili stoječi, togi, ob straneh obdani z živalmi. Druge so bile ustoličene, mogočne in med dvema levoma. Posvečeni so jim bili spomeniki v skalovju, ki so bili interpretirani kot grobnica. Vzhodni mediteranski svet je dobro poznal podobo boginje, ki kraljuje divjim živalim. Kretske in mikenske dragulji predstavljajo zanimive primere, vendar je najstarejši dokaz (okoli 6000 pr. n. št.) terakota, najdena pri Catal Höyük v Frigiji, ki prikazuje boginjo z ogromni prsmi med dvema mačkama. Ime boginje v tem času ostaja neznano.¹⁰⁷

Materinska božanstva, ki so v starem orientalskem svetu bogov igrala osrednjo vlogo, so samo v omejenem smislu imela individualni profil. Demetra je najbolj znana Velika Mati, vendar je imela inačice v rimski Cereri, Artemidi v Efezu, Kibeli, Devi v Indiji, Izidi v Egiptu in Inani-Ištar v Mezopotamiji.¹⁰⁸ Na zgodnje kulte rodovitnosti, v katerih je moral ljubimec svečenice, ki je zastopala boginjo Mater, potem ko je z njim spala na polju, umreti, spominja med drugimi zgodba o Afroditi in Adonisu. Tudi Afrodita je bila utelešenje Velike Matere, preden so jo Grki vključili v božjo družino na Olimpu.¹⁰⁹ Materinska božanstva so imela ženske in materinske lastnosti, ki so jih začinile regionalne posebnosti. Tako je npr. Demetra skrbela za žito, Izida pa za pokojne.¹¹⁰ Tudi moška

brada v povezavi z ženskim telesom je bila njihova značilnost. Te boginje so prevzemale moške značilnosti le občasno ali pa so bile stalna dvospolna bitja (npr. Ištar in indijska vedska boginja Aditi/Aditya). Takšne boginje so imele pretežno lunarne lastnosti, a tudi določene solarne afinitete. Bile so ustvarjalke in obenem uničevalke življenja; nastopale so lahko tako v svoji prijazni kot v strašljivi podobi.¹¹¹

Velika Mati je bila pri Rimljanih znana kot Bona Dea; Rimljani so jo identificirali z Ops (staroitalska boginja plodnosti), Favno (boginja plodnosti, polja in gozdov) in s Kibelo. Za nekatere je bila mati Favna in je veljala za skromno, sramežljivo boginjo, ki je imela dar prerokovanja, vendar je prerokbe razodela le ženskam. Smrtnica je nekega dne popila preveč vina, kar je razjezilo Favna, ki jo je zato ubil. Po smrti je postala nesmrtna in posebna zaščitnica Rima, vendar je bila v podobi Kibeke bolj boginja seksualnosti.¹¹² Mnogi kulti bližnjih ali sorodnih boginj so bili povezani s Kibelo. Vojne, ki so potekale v Mali Aziji proti Mitridatu, so legionarje soočile z drugimi kulti Matere. V državnih templjih v Pontu in Kapadokiji so čistili boginjo Ma, ki so jo Rimljani enačili z Belono. Ma, Belono in Kibelo je družila domovina maloazijskega gorskega sveta, divje in neukročene moči. Belonini svečeniki so se prepustili oboroženim plesom. Oblečeni v črno, kot svečeniki Kibeke, so nosili krone in dolge črte volnenih oblačil. Naravo teh plesov je opisoval Tibul. Kristjani so trdili, da so pri žrtvovanju Beloni verniki pili človeško kri. Juvenal je Kibelo in Belono združil, medtem ko ju je Apulej le primerjal.¹¹³

IZVOR

Ime *Kubab* (*Kubebe*) ali Kibela se je pojavilo v klasični dobi, vendar njegov prevod ostaja neznan. Bizantinec *Janez iz Lidije* je ime povezal z besedo 'cube' zaradi črnih kamnov, ki so predstavljali Kibelo v kraju Pesinunt, mestu v Anatoliji. Bizantinec *Hezihij* ga je s pomočjo etimologije *kubba*/

kumbe primerjal s cimbalami. R. Eisler je ime postavil ob bok Kaabi (Meka), kjer je v kotu svetega prostora Črni kamen. Problem izvora so nekateri poskušali razjasniti z mitom o božanstvu Agdistisu. V napisih iz Sard se kopija pravil perzijskega guvernerja iz 4. stol. pr. n. št. nanaša na misterij Agdistisa¹¹⁴, ki se ga svečeniki Zevs niso smeli udeležiti. Relief iz Pireja (okoli 300 pr. n. št.) kaže Atisa, ki se sooča z Agdistisom, ki pa ima profil Kibele. Drugi relief (izvor neznan, vendar je poreklo grško) je nosil posvetitev Agdistisu, s portretom boginje Kibele s cimbalami, stoječe med dvema levoma. Pavzanija pripoveduje o mitu, po katerem se je hermafroditski Agdistis rodil iz skale, ki jo je oplodil Zevs.¹¹⁵ Bogovi so sklenili, da bodo pošast skupili in jo spremenili v boginjo Kibelo. Črni kamen, v katerem je bila Kibela obredno navzoča, je tako tudi pričevanje o starodavnosti kulta, ker je bila skala eden od najstarejših simbolov Matere Zemlje.¹¹⁶

GALI, KIBELINI SPREMLJEVALCI

S Kibelo naj bi v Rim prišel tudi Atis in njegovi verniki, čeprav to ni nikjer izrecno navedeno. Rimljani naj bi že pred koncem republike poznali gale¹¹⁷, skupljene Kibeline duhovnike, ki naj bi se ob vstopu v njeno službo sami skupili v verski blaznosti. Gali so bili brezspolna bitja, vzhodnjaško opravljena, ki so s podobicami, obešenimi na prsih, postopala po rimskih ulicah in prepevala hvalnice ob spremljavi cimbal in tamburinov, piščali in rogov, kar jim je bilo dovoljeno enkrat letno, v času praznika v aprilu. Na samem vrhu je bil višji svečenik, ki je nosil ime Atis. Po vklesanih napisih sodeč naj bi se v Pesinuntu in tudi v Rimu Kibelin veliki duhovnik redno ponašal z imenom Atis, zato je najverjetneje na vsakoletnem praznovanju igral vlogo svojega soimenjaka, Atisa. Na 'dan krvi' (24. marec) si je iz rok puščal kri, kar naj bi bilo posnemanje smrti, ki si jo je Atis zadal pod borom. Atisa je pri obredih predstavljal tudi kip, ki so ga nato uničili.¹¹⁸

Glavni svečenik (*pontifex maximus*) in svečenica iz Frigije sta bila odgovorna za kler, ki so ga rekrutirali z Vzhoda. Uradni rimski kult je nadziral mestni pretor.¹¹⁹ Za orgije, ki so jih izvajali svečeniki, naj bi vedelo malo Rimljanov, z odlokom senata pa je bilo prepovedano, da rimski meščani v njih sodelujejo. Noben meščan se ni smel kastrirati kot gali ali biti udeležen v orgijah, prepovedano jim je bilo tudi žrtvovati Kibeli po anatolskem obredu ali se barvito oblačiti.¹²⁰ Osebe je bilo omejeno na enega svečenika, eno svečenico in njune pomočnike; vendar ne Rimljani in ne njihovi sužnji niso smeli opravljati teh nalog.¹²¹

KIBELINI IN ATISOVI ORGIASTIČNI OBREDI

Orgiastični obredi in plesi, povezani z Atisom, so bili morda preneseni v Frigijo s kultom Sabazija.¹²² Ni povsem jasno, ali ima maloazijski mit o samoskopljenju in oživitvi Atisa hetitske korenine, vendar je znano, da se je Atisov in Kibelin kult veliko prej, preden so ga sprejeli v Rimu, razširil po Grčiji in tam doživel nekatere spremembe.¹²³ Zaradi odpora, ki so ga tako v Grčiji kot Rimu čutili do krvavih kastracijskih obredov in svečnikov evnuhov, je bil Atis dolgo odrinjen. Orgiastična narava kulta, predvsem pa navzočnost evnuških svečnikov, je bila v prevelikem nasprotju z rimsko miselnostjo, zato je senat s številnimi uredbami predpisal potek bogoslužja.¹²⁴ Ker v Rimu ni bil deležen nikakršnega javnega čaščenja, je kult Atisa ostal omejen na pristanišča in imigrante, šele pod Klavdijem¹²⁵ in nasledniki je bil skupaj s svojimi obredi postavljen v ospredje.¹²⁶

Atis torej ni bil takoj vključen v javne ceremonije, vendar je med mnogimi izkopaninami v templju Kibele na Palatinu vrsta figur predstavljala Kibelino spremstvo, datirano tudi v zgodnjo fazo. V nasprotju s hipotezami, ki kažejo na vpeljavo kulta šele v času cesarske dobe, naj bi bog že v 2. stoletju pr. n. št. imel svoje mesto. Že v 4. stoletju pr. n. št. pa so se slavile nočne ceremonije, kjer so odmevali kriki *Hyes, Attes, Attes*.¹²⁷

Praznike so slavili v času pomladanskega enakonočja, med 15. in 23. marcem. Praznik je najprej podprl zaskrbljenost Matere za otroka, ki ga je rešila iz vode in je predstavljal devetdnevni čas pokore. Ljudje so se vzdrževali kruha, kutine, svinjine, rib in tudi vina, verjetno je šlo hkrati za čas spolne vzdržnosti. Post, ki so ga Atisovi misteriji nalagali novincem, pa je zahteval predvsem odpovedovanju kruhu, ker je bil bog klas, ki je bil požet zelen. Prvi posvetitveni obred se je omejeval na izkustvo vrednosti kruha in vina, izkustvo, ki je bilo mestnemu prebivalstvu redko dostopno. Prvi dan (*canna intrat*, prihod trstičja) je bratovščina kanoforov (nosačev trstičja) prinesla šop posekanega trstičja; po legendi naj bi Kibela našla malega Atisa na breku reke Sangarija. Čez teden dni (22. marca) je bratovščina dendroforov (nosačev drevesa) prinesla posekan bor (*arbor intrat*); bor je bil odrezan pred polnočjo.¹²⁸ Deblo je bilo zavito kot truplo in na sredini je bila pripeta Atisova podoba. Drevo je predstavljalo mrtvega boga, spomin na trenutek, ko je Atis izgubil svojo moškost. 23. marca so *salli*, svečeniki plesalci boga Marsa, hodili v procesiji ob zvokih posvečenih trobent. Ko so dosegli svetišče, je bil bor izpostavljen množičnemu oboževanju. Slika Atisa je bila okrašena z vijolicami, ki so zrastle iz njegove krvi po legendi. Na ta dan so ljudje polagali cvetlice na grob. Drugi dan je bil namenjen žalovanju. Krvavi dan (*dies sanguinis*), 24. marec, je predstavljal vrh žalovalnega cikla. Visoki svečenik je dal znamenje za divji ples okoli posvečenega bora. Gali in novinci so se ob zvokih piščali, cimbal in tamburinov predajali divjemu plesu, kjer so se bičali in tolkli po prsih do krvi, se porezali z noži po ramenih in rokah tako, da je njihova kri tekla čez drevo in oltar, oddajajoč vzklike in krike, ki so odmevali v množici. Nekateri novinci so si z delom zlomljenega kozarca ali kremenca odrezali spolni ud in ga darovali boginji. Postali so Atis. Samokastracija galov in nekaterih vernikov je jamčila za popolno izročitev božanstvu. Kastracija je pomenila delno usmrnitev. Moda so skrbno očistili in

jih darovali boginji. Po emaskulaciji so nižji del trebuha galov tetovirali, kar je tudi bil simbol za pripadnost Kibeli.¹²⁹ Nato sta bila bor in venec cvetja zažgana, kot je Kibela storila s telesom Atisa. Na ta dan so svečeniki in častilci prosili za zaščito vladarja in imperija.¹³⁰ Pogrebno žalovanje v noči s 24. na 25. marec se je jutraj, ko je bilo oznanjeno vstajenje boga, sprevrglo v izbruh veselja. Bil je dan veselja, *hilaria*.¹³¹ To je bil prvi dan, ko je bil dan daljši od noči (Makrobij, Saturnalije), dan, ko je bil praznik poletja in življenja ponovno odkrit. V procesiji, na čelu katere sta bili podobi Kibele in cesarja, so maskirani senatorji kot tudi osvobodenci nosili prestižna dela umetnosti, ki jih je posodila rimska aristokracija. Po dnevu počitka (*requietio*), 26. marca, je sledila velika procesija na rečni breg, kjer so umili Kibelino soho (*lavatio*). Ob reki Almo so vprašali Kibelo, ali se strinja, da se vrne v Rim. Ne ve se, kako je odgovorila, vendar se je procesija odvijala pod kopeljo cvetov ob plesu in pantomimi.¹³² Kibela je dala blagoslov za obilne pridelke. Nekateri avtorji so mnenja, da so individualne iniciacije potekale 28. marca; novince so posvetili s krvjo žrtvovanega bika ali ovna (*taurobolium* in *criobolium*) za rodovitnost grških območij. Žrtvovanje naj bi nadomeščalo obred samokastracije mista, saj je ta zdaj boginji daroval spolne organe žrtev. V poročno sobo (*pantos*, *cubiculum*) ali pod baldahin je vstopil kot Kibelin mistični ženin, prav tako kot *gallos*, ki je vkorakal v ta prostor, da bi Materi daroval preostanke svojega pohabljenja.¹³³

Osem dni kasneje, 4. aprila, so se začele *megalensia*, kot v dobi republike, ko so praznovali prihod črnega kamna, kar je označevalo novi čas za javne prireditve po tem, ko so bili štiri mesece brez iger.¹³⁴ Ta datum je Publij Ovidij Nazon v pesnitvi *Fasti* (4. Knjiga, 179–372) izkoristil za obširno predstavitev izročila, povezanega z boginjo in praznikom samim.¹³⁵

Pomladni praznik čaščenja Velike Matere je označeval proces umiranja in ponovnega rojstva vegetacije. Misteriji so ponazarjali



skrivnost vegetacije; kri in spolni organi (darovani Kibeli) so zagotavljali plodnost matere Zemlje, sčasoma pa so ti obredi postali sredstvo za odrešenje.¹³⁶ 'Sveta, neizgovorljiva žetev boga!' kot je vzkliknil cesar Julijan v svojem govoru Veliki materi, je pomenila, da je potrebno materinsko zemlje nahraniti z moško močjo.¹³⁷ Svetišče je bilo odprto od 4. do 10. aprila. Ljudje so Kibeli prinesli jedi iz *muretum*, mešanico sira in zelišč. Od leta 194 pr. n. št. so igre v Kibelino čast (vse do desetega aprila) potekale kot gledališke predstave, sprva tudi z resnimi igrami, v dobi cesarstva pa skoraj izključno s farsami in pantomimo. Cirkuskim igram – prvim v koledarskem letu – je bil namenjen zgolj en dan. Za to priložnost je bilo zaigranih nekaj Terencijevih komedij in tudi tekmovanje vozov v *Circus Maximus*, kjer je bil v procesiji med drugimi bogovi tudi Kibelin kip. Igre so vsebovale Kibelino ljubezen in strast do Atisa in njegovo smrt.¹³⁸

*Videl sem leve nositi srebrnega jarma okove,
kakor da skupaj bi vlekli cvileče lesene vozove,
desno in levo od Nje so uzde srebrne držali sami izbrani glavarji, Kibelin so voz varovali-
tega je vlekla najemniška četa po igrah končanih-
hlod podrtega bora s seboj so po mestu peljali,
Atisa skopca, ki s tem je Sonce nanaglo naznanil.¹³⁹ (Proti poganom, neznani avtor.)*

TAVROBOLIJA

Čaščenje Atisa je vsebovalo mistične obrede z namenom, da pripeljejo novinca do tesnejšega stika z bogom. Z zakramentom je novinec postal udeleženec misterija, tako da je jedel iz bobna in pil iz cimbal, dveh glasbil, ki sta igrali pomembno vlogo v Atisovem kraljestvu. Namen posta ob žalovanju za umrlim bogom naj bi pripravil telo obhajanca za

sprejem zakramenta, da bi se očistil od vsega, kar bi lahko z dotikom omadeževalo svete predmete. Pri krstu se je krščeneč, okronan z zlatom in ovenčan s trakovi, spustil v jamo, ki je bila pokrita z lesenimi rešetkami. Na rešetke so zagnali bika, okrašenega s cvetnimi venci in zlatim listom, in ga do smrti zabodli s posvečeno sulico. Njegova kri je oblila krščence, ki se je znova rodil, in se v bikovi krvi očistil grehov. Krščence so kot novorojenca še nekaj časa hranili z mlekom, da bi uprizarjali novo življenje. Krščeneč je doživel prerojenje ob istem času kot njegov bog.¹⁴⁰

Prva omemba tavrobolije sega v leto 160 n. št., vendar o njej izvemo samo od krščanskih avtorjev. Ko so napadali misterij Kibele, so cerkveni očetje veliko povedali o iniciaciji, predvsem Firmik Matern in Prudencij. Klement Aleksandrijski je govoril o obredu mistične zveze s Kibelo, medtem ko Firmik Matern svete poroke ni omenjal.¹⁴¹

Edini dokument o iniciaciji je obrazec, ki ga je navajal Klement Aleksandrijski in ki je novincu služil kot geslo: 'Jedel sem ob tamburinih in pil ob cimbalah, nosil sem kernos in stopil pod baldahin.' Tamburin in cimbele sta bili Kibelini najljubši glasbili. Tamburini so predstavljali zemeljsko glasbo, zvok cimbal pa je približal melodijo agrikolturnih orodij.¹⁴² Ker so Atisa imenovali 'klas, ki je bil požet zelen, sta obredni obred verjetno sestavljala predvsem kruh in vino. Firmik Matern ga je razlagal kot demonično in pogubno obliko krščanske večerje. Kernosa, posode iz žgane gline, pri Atisovem kultu niso uporabljali za darovanje hrane, ampak so v njej Kibeli prinašali spolni organ bika ali ovna.¹⁴³

Tavrobolija se je začela na ukaz Kibele, ki je najpogosteje prihajal po glasu visokega svečenika. Sredi 2. stoletja n. št. je bil vatikanski grič, v bližini današnje bazilike sv. Petra, središče za posvetitev v Kibelin kult. Ko so v letih 1608-09 širili cerkev, so odkrili mnoge napise, ki so pripovedovali o teh obredih. Iz Vatikana se je kult razširil še na druge konce rimskega cesarstva. Napisi, najdeni v Galiji in Germaniji, so dokazovali, da so

se v provincialnih središčih zgledovali po Rimu.¹⁴⁴ Tavrobolija je pogosto bila povezana s kriobolijo, žrtvovanjem ovna, ki so mu odstranili testise. Po nekaterih trditvah naj bi bil tavrobolija za Kibelo, kriobolija pa za Atisa, kar ni obvezno. Udeleženec v tavroboliji je bil ponovno rojen kot Atis. Sodeč po delu *Historia Augusta* naj bi se samo en vladar, Heliogabal, dal tavrobolizirati, vendar z namenom, da bi dobil črni kamen, kar je zgodovinsko nepotrjeno.¹⁴⁵

Ob koncu 3. stoletja in zlasti v 2. polovici 4. stoletja so spomeniki tavrobolov razkrili strastno pripadnost poganske aristokracije čaščenju Matere, v istem času, kot sta cvetela kult Izide in Mitre. Zadnja datirana tavrobolija je iz leta 390. Leta 295 je Scipio Orfifus posvetil spomin na tavrobolijo z oltarjem, na kateri je v ladji z narisanimi levi zmagoslavno sedela Kibela, nasproti njej pa je sedel Atis. Okoli 20 let kasneje je ponovil otvoritveno dejanje krvavega zakramenta in obeležil spomin z novim oltarjem.¹⁴⁶

KIBELIN PRIHOD V RIM

Najdaljši del Ovidijevega odlomka iz 4. knjige (*Fasti*) je posvečen načinu, kako je prišel Kibelin kult v Rim. Pri svojem opisu delno, vendar ne dobesedno sledi pripovedi zgodovinarja Tita Livija (59 pr. n. št.–17 n. št.) v 29. knjigi njegove velike rimske zgodovine *Od ustanovitve mesta*. Po Liviju so Rimljani okoli leta 204 pr. n. št., ko so jih pestili druga punska vojna in še nenavadna znamenja (z neba je večkrat deževalo kamenje), iskali nasvete v zbirki prerokb, t.i. Sibilinskih knjigah.¹⁴⁷

Ko so za nasvet vprašali Sibiline knjige, so le-te dale neobičajen odgovor: 'Hanibal, četudi premagan, se je še vedno mudil v južni Italiji, in bo deželo zapustil, če bo v Rim prinesena Velika Mati.' Dodatno spodbudo jim je vtilo poročilo iz delfskega svetišča: poslanci, ki so se bili odpravili tja z darovi, so namreč ob žrtvovanju prejeli ugodna znamenja in izrek preročišča jim je obetal veliko zmago. Tako

so k pergamonskemu kralju Atalu I. (vladal je v letih 241–197 pr. n. št.), pod katerega je sodila Frigija, poslali diplomate, ki naj bi se vrnili z boginjino podobo. S petimi galejami je odrinilo pet odličnikov: Mark Valerij Levin, Mark Cecilij Metel, Servij Sulpicij Galba, Gnej Tremelij Flak in Mark Valerij Falton. Po Liviju (*Zgodovina Rima*) (ne pa tudi po Ovidiju) naj bi jim Atal zares rade volje izročil sveti kamen iz kulturnega središča na Dindimu, ki je po besedah prebivalcev predstavljal mater bogov.¹⁴⁸ Pergamonski kralj Atal I. je tako menil, da je pametneje biti na strani Rima kot na Kibelini strani.¹⁴⁹

Delfski Pajan jim odvrne, ko prosijo sveta:

'Pojdite

Mater bogov poiskat v Idine strme gore.'

Plemstvo odrine na pot. Nad Frigijo ta čas je vladal

Atal; italiskim možem prošnjo je gladko odbil.

Čuj zdaj čudo. Med dolgim bobnenjem je zemlja vzdrhtela,

v srcu svetišča pa glas božji tako je velel:

'Sama želim; ne pomišljaj si, voljne na pot me poslati.

Ni ga boga, ki prihod v Rim bi si štel za nečast.

Kralj, presunjen od groze ob glasu, odvrne:

'Le pojdi;

*naša ostaneš, saj Rim vzklik je iz naše krvi.'*¹⁵⁰ (Ovidij, *Fasti*.)

Ko so med potjo vprašali za nasvet delfsko preročišče, so dobili od Apolona ugodno napoved in še naročilo, da mora boginja v Rimu sprejeti najboljši mož v mestu. Publius Cornelius Scipio, Scipion Mlajši, nečak Scipiona Starejšega, se je zdel za to čast primeren. 4. aprila 204 pr. n. št. je Scipion Mlajši odšel v Ostijo z vsemi matronami senatorjev. Vzel je kamen iz čolna in ga dal ženskam, da so ga nosile.¹⁵¹ Nato je mlada, elegantna matrona odstranila svoje pasove in jih zavezala k čolnu. Ime ji je bilo Klavdija Kvinta. O njeni nramnosti so Rimljani prej nekoliko dvomili, vendar se je s tem pobožnim opraviлом zapisala v zgodovino kot zgled kreposti.^{152, 153}

Ko so si matrone podajale kamen od rok do rok, je boginja stopila v mesto. Boginja je bila provizorično nastanjena na Palatinu v templju Zmage, medtem ko je čakala na lastno svetišče. Ta dan, 4. april, so odslej slavili kot *ludi megalenses*; *megale* je ženska oblika grškega pridevnika, ki pomeni velik. Aristokratske družine, ki so tudi to pot imele na vesti svoje trojansko poreklo, so ustvarile združenja, ki so bila pod pokroviteljstvom zaščitnice. Naslednje leto, tako kot so predvidevale knjige, je Hanibal zapustil Italijo.¹⁵⁴ 10. aprila 191 pr. n. št. je bil tempelj posvečen. Bil je tudi žrtev ognja, zato je bil ponovno zgrajen leta 111 pr. n. št., nato še v 3. stoletju n. št.¹⁵⁵ Kot zanimivost, Atenci so leta 498 v Sardah zažgali tempelj, ki ga je dal Kserks obnoviti in okrasiti z umetninami iz templjev njej sovražne boginje Atene, ki jih je uplenil med pohodom leta 480.¹⁵⁶

PRIPADNIKI KULTA IN PODPORA CESARJEV

Leta 204 je senat dovolil organiziranje bratovščin, v katerih so bili izključno pripadniki aristokracije; njihova osrednja funkcija je bila omejena na prirejanje gostij v čast Kibeli. Tako je prvo azijsko božanstvo uvedla aristokracija. Patriciji so menili, da je bil Rim poklican, da igra pomembno vlogo na Vzhodu. Kibelina navzočnost ni takoj spodbudila ustreznega nasledstva, saj je do vdora vzhodnih kultov prišlo več stoletij kasneje. Po drugi punski vojni so Rim začela toliko bolj privlačiti azijska božanstva.¹⁵⁷

K sprejetju Kibelinega kulta je pripomogla predvsem podpora političnih organov; tako se je Korneliju Suli (88 pr. n. št.) boginja Ma pokazala v sanjah in mu napovedala uspeh pri političnih nasprotnikih. Z Gajem Avgustom Oktavijanom je tempelj Kibeke na Palatinu dobil nov sijaj. Cesar Klavdij (41-54 n. št.) je podpiral novi kult in mu dal fiksni cikel, saj je bil on tisti, ki je vpeljal in vpisal v rimski kalendar ceremonije, ki so odprla 'sveti teden' boga Atisa (vstop drevesa / *arbor intrat*).¹⁵⁸ Klavdij je verjetno tudi reformiral uradno duhovništvo

z vpeljavo arhigalov (*archigalli*). Kot visoki svečenik je bil *archigallus* rimski meščan z uradno dolžnostjo, ki je bila nekompatibilna z kastracijo.¹⁵⁹ Julijan Odpadnik (rimski cesar v letih 361-363) je v *Nagovoru božanski materi* branil helenizem in rimsko tradicijo.¹⁶⁰

Medaljoni v času Hadrijana so prikazovali Kibelo na levu, Kibelo v družbi z Atisom ali Kibelo, ko s čolnom prispe ob ustju Tibere, in tudi obred kopeli. Pod Komodovo vladavino je podoba Kibeke odsevala cesarjevo hvaležnost in pripadnost kultu. Kibela je preživela dinastijo Severov, saj se je pojavila na medaljonih še v 4. stoletju n. št.¹⁶¹

ČAŠČENJE KIBELE IN ATISA V RIMSKEM CESARSTVU IN V KOLONIJAH

Čaščenje Velike Matere in njenega ljubimca Atisa je bilo v rimskem cesarstvu zelo priljubljeno. Napisi nakazujejo na čaščenje po vsej Italiji, pa tudi po provincah, zlasti v Afriki, Španiji, Portugalski, Franciji, Nemčiji in Bolgariji. Zlasti trgovska mesta in križišča so pripomogla k njenemu razširjenju v province. V Italiji sta bili najpomembnejši mesti Puteoli (Pozzuoli) in Ostija, v Afriki Leptis Magna in Kartagina, v Galiji in Germaniji Lyon, Trier, Köln.¹⁶² V Grčiji so Kibeli in Atisu izkazovali malo naklonjenosti.¹⁶³ Njuno čaščenje je uspevalo tudi v ozadju; na velikih posestvih, kjer so delali sužnji iz Vzhoda, v municipijih, v gorovju ali gozdovih, kjer se je boginja počutila kot doma, ob vznožju Alp, blizu jezer in rek, kjer je kot v Mali Aziji ostala boginja vode. Pri *Korfiniju* (Pentima) je bila Kibela istovetna z Belono; tam je imela pozlačen kip v spremstvu zlatolasega Atisa, ki je za njenim hrbtom nosil veliko srebrno luno. Pri *Formijah* (Formia) je njen marmorni kip imel modro obleko, dragocene zapestnice, ogrlice, prstane in uhane. Spomeniki Kibeli so bili pogosti v Kampaniji, *Bajah* (Baia/Italija), *Kumah*, okoli *Vezuva* in pri *Pompejih*. Pri *Kapui* je bila Velika Mati kot zaščitnica divjih živali izenačena z *Diano Tifatino*.¹⁶⁴ V *Akrah* (Italija) je bilo Kibeli posvečeno veliko

skalnato svetišče, čigar kipi so bili izklesani iz kamna. V Kalabriji so na 'sveti četrtek' skupine mladih tekmoval v povzročanju lastnih ran, tako kot gali na 'krvavi dan'. V rimski Afriki je Kibela vstopila v javni in privatni panteon. V Tripolitaniji jo je bilo težko najti, razen pri Leptis Magni (domovina Septimija Severa), kjer je prokonzul inavguriral njen tempelj leta 72 n. št. na starem forumu. Iberski polotok ni bil tako dovzeten za njen kult. Prisotnost Kibeje je bila osredotočena na zahodno polovico, na Betiko in Luzitanijo, kjer je bilo veliko število sužnjev. Čaščenje Atisa se je pojavljalo na jugu in vzhodu Iberskega polotoka, vendar brez globljih sledi. V kolonijah - Kordoba, Merida, Beja (*Pax Iulia*) - naletimo na omembe tavrobolije in kriobolije. Leta 234 n. št. je v Kordobi državljani vzhodno-grškega izvora žrtvoval za Septimija Severa. V Meridi in Valeriji je posvetitev Kibeli izvedel arhigal (*archigallus*), ki je nosil ime *mysticus*. Atis je tukaj igral večinoma pogrebno vlogo, kot zaščitnik smrti in božansko zaobjetje posmrtnih upanj. Kibelin kult je prišel tudi v Galijo - nobena druga regija v imperiju ni zapustila toliko tavroboljskih oltarjev (čez 60). V mestu Lectoure je bilo 21 oltarjev, štirje od njih so bili posvečeni 18. oktobra leta 176, devet pa 8. decembra leta 241, nekateri na čast vladarju, drugi privatno. V provinci Narbonski Galiji je bilo opazno več tavroboljskih oltarjev ob koncu antoninske dobe in v času dinastije Severov. Kibela in Atis sta bila slavljena v kolonijah z Rimljani vzdolž doline Rona in tudi v območjih Die (Francija), kjer se je Kibela srečala z boginjo Andarto, zaščitnico medvedov in zmage. Velik center kulta je bilo glavno mesto Galije, Lyon, medtem ko se je severovzhoda Francije komaj dotaknil. Velika Mati je bila tukaj povezana z ostalimi božanstvi vzhodnega izvora; npr. z Mitrom ali Belono. Kibela in Atis sta prešla Rokavski preliv, vendar brez sledu o tavroboliji. Retija in Norik (današnji Švica in Avstrija) nista bili povezani z kultom. Bolj vzhodno, v obeh Panonijah, so Kibelo častili lokalni verniki v velikih centrih vzdolž vojaških poti. V Dakiji

je bila Kibela čaščena kot zaščitnica Eneja in potomcev, v spomin na njihov trojanski izvor. Na obalah Črnega morja so grški kolonisti dolgo bivali ob boginjini prisotnosti in ljudje so ji ostali zvesti tudi v rimski dobi. V Dalmaciji je izpričanih mnogo dokazov o njenem čaščenju, predvsem v pristaniščih-Saloni, Zadru (*Iader*) in Senju.¹⁶⁵

SIMBOLNI POMEN KULTA

Porfirij, Plotinov učenec in urednik Plotinovih izbranih del, imenovanih *Eneade*, je Atisa imel za simbol rože, ki ovone, preden obrodi sadje. Nekateri intelektualci so ponudili nekaj drugega kot razlago materialnega sveta; tako vladar Julijan in njegov prijatelj Salustij, prefekt vzhoda, v nasprotju z Plotinom nista gledala na Kibelo kot na pasivno in negativno Mater, ampak kot na Previdnost, na Mater intelektualnih bogov. Avantura Atisa z nimfo je ustrezala gibanju božanske radodarnosti, ki je naslikalo temno zadevo nižjega sveta, kot sončni žarki, vendar brez padca v totalni kompromis s tem.¹⁶⁶

Rimski cesar Julijan Odpadnik v *Nagovoru božanski materi* pravi: 'Atis je zadnji od bogov...On je ljubil spust (*katabasis*, spust v podzemlje) in se obrnil k materiji...prišel je do meje materialnega sveta...do zvezdne ceste (astralnega sveta), kjer se mešata trpljenju podložno (zemeljsko) s trpljenja prostim (nebeškim) in kjer se pojavi snov. Združitev z njo pa ni nič drugega kot spust v pekel.'¹⁶⁷

Vzpon duše, ki se obrne in vrne v nebo, je utelešen v Atisu, česar ni opazil samo Julijan, ampak so to odkrivali tudi sočasni spomeniki. Mnogi medaljoni iz 2. polovice 4. stoletja označujejo poganska praznovanja, ki kažejo Kibelo in Atisa v ladji. 'Atis je voznik njene ladje', je poročal Julijan v omenjeni hvalnici. Zmagoslavje duše nad smrtjo, predvsem pri Salustiju, pa tudi pri Julijanu, je vrnitev k božanstvu.¹⁶⁸ Ofiki so menili, da misteriji Atisa pričajo o milosti v človeku, skriti in istočasno razodeti v naravi, ki išče nebeško kraljestvo.¹⁶⁹

VZPOREDNICE S KRŠČANSTVOM

Teologi in filozofi v prvih stoletjih krščanske dobe so Atisa istovetili s samimi načeli stvarjenja in dialektičnega procesa (življenje -smrt-ponovno rojstvo). Atis se je nazadnje zлил s soncem in postal središče solarne teologije, ki je bila zelo razširjena proti koncu poganske dobe. Neki rimski zapis iz leta 376 razglša, da je tisti, ki je opravil tavroboilijo in kriobolijo, 'vnovič rojen za večnost', kar naj bi nakazalo na krščanski vpliv, četudi je tudi scenarij hilarij (*hilaria*) vseboval obljubo vstajenja ali vnovičnega rojstva. Božično drevo je spomin na večno zeleno drevo Atisa, na drevo Življenja, ker je tudi Kristus nosil na Golgoti mrtvo drevo, bil na njem križan in tretji dan vstal od mrtvih. Julijan Odpadnik je menil, da je bilo najstarejše Atisovo ime *Papas*. Tako je pisal tudi Hipolit: 'Ofiki pravijo, Jezus je iz Nepredstavljivega izhajajoče predstavlljivo, popolni človek, ki ga Frigijci imenujejo *Papas*.' *Ime Papas* se je vse do danes ohranilo v nazivu najvišjega krščanskega duhovnika.¹⁷⁰ Atis je zato bil pogosto istoveten z Jezusom Kristusom. Rimski cesarji, zlasti iz antoninske dinastije, so podpirali frigijski kult v upanju, da bi tako zajezili razmah krščanstva.¹⁷¹

UPODOBITEV V UMETNOSTI

Atis je bil prisoten v helenistični umetnosti, vendar veliko manj kot Velika Mati, ki ima časten prostor na hrbtu leva na velikem oltarju v Pergamonu. Kip Kibele je viden v Sorrentu, majhnem mestu v Kampaniji, zgrajen pa je bil v Avgustovem času v čast kraljevi družini, kjer se je boginja nahajala v družbi plesočih koribantov.¹⁷²

Atisa so upodabljali v frigijski noši, v hlačah, s koničasto kapo in pastirsko palico. Neki bronasti kip ga kaže s storžem pinije v desnici in z rogom izobilja, napolnjenim s sadeži, v levici. Ohranjeni oltarji razkrivajo skrivnost boga-človeka Atisa; nek primer kaže na prednji strani Kibelo na vozu, ki ga vlečeta leva. Za pinjo stoji Atis s palico in timpanom

(bobnom). Zadnja stran kaže bika, ovna in drevo, na katerem so obešeni kulturni predmeti: dve cimballi v obliki zvonca, pastirska piščal, patera (poznejša krščanska patena, krožnik za evharistijo), kadilnica in posoda. Stranici oltarja kažeta dve goreči bakli, cimballi in različne piščali. Neki drug oltar kaže Kibelo z *modijem* (kot Serapis) namesto običajne krone. Poleg stoji Kora z dvema povešenima baklama (smrt). Na drugi strani je Demetra z gorečo baklo, ovito s kačo in Atis z dvignjeno gorečo baklo (življenje, prerodenje). Na eni stranici oltarja je Kibela na prestolu in zraven nje Atis, na drugi stranici pa sta dve piniji, timpanon, pastirska palica in daritvene posode: vrč s tekočino in patera s hostijo. Po zaužitju zakramenta so verniki peli: 'Iz pavke sem jedel. Iz cimballi pil, postal sem posvečenec Atisa.'¹⁷³

Priljubljena literarna tema je bila kastracija Atisa. Ob koncu 3. stoletja je pesnik *Dioskorid* pripovedoval o kastriranem Atisu. V verziji pri Diodoru Sicilskem (1. stol. pr. n. št.) je Kibela 'Mati gore', zaščitnica domače živine in ponovno rojena, v lastnostih zelo podobna Demetri.¹⁷⁴

ATIS IN ADONIS

Po mitu, lastnostih in simboliki, je Atisu zelo podobno božanstvo Adonis. Tudi Adonisev kult se je razširil iz Sirije oz. Frigije v Grčijo in Rim ter se ohranil še stoletja po Kristusu.¹⁷⁵ Atis, čigar smrt in vstajenje sta pustila globoke sledi v verovanju in obredih zahodne Azije, je bil za Frigijo to, kar je bil Adonis za Sirijo. Tudi on je bil bog rastlinstva, njegovo smrt in vstajenje pa so praznovali na vsakoletnem praznovanju spomladi.¹⁷⁶

Mit o Adonisu je feničanskega izvora; njegov kult je bil v 5. stoletju pr. n. št. prenesen v Grčijo. Prvotno semitsko ime *Adon*, *Adonai* pomeni gospod in iz tega so Grki izoblikovali ime Adonis.¹⁷⁷ 'Gospod' so prvotno imenovali babilonskega boga Tamuza, čigar kult se je razširil v Grčijo.¹⁷⁸

Največji središči čaščenja Adonisa sta bili v Biblosu na obali Sirije in v Pafosu na Cipru.



V Kanaanu je stal njegov največji tempelj.¹⁷⁹ V Biblosu je Adonisu posvečeni tempelj stal v bližini izliva reke Nahr Ibrahim, takrat imenovane Adonisovala reka, ki je izvirala visoko v gorovju Libanona, in ob njenem izviru, kjer naj bi Adonis umrl, je stalo njegovo svetišče.

¹⁸⁰

MIT O ADONISU

MIT pripoveduje nenavadno zgodbo o njegovem rojstvu; devici po imenu Mira (*Myrrha*) je boginja Afrodita vzbudila željo po ljubezni do lastnega očeta. Z njim je zanosila, ko je bil omamljen z vinom. Ko je to pozneje izvedel, jo je želel ubiti, toda bogovi so jo spremenili v drevo, iz katerega se je rodil Adonis. Bil je lep otrok in ljubljenelec Afrodite. Nekega dne ga je ta v pokriti kočari prepustila v varstvo Perzefoni, ki jo je odprla, vzljubila otoka in ga več ni želela vrniti.¹⁸¹ Spor je rešil Zevs tako, da je otrok odslej del leta bival na zemlji pri Afroditi, drugi del pa v podzemlju pri Perzefoni. Adonis je odrasel v čednega mladeniča in postal Afroditin ljubimec. Ko je bil nekoč na lovu, ga je smrtno ranil merjasec in umrl je v naročju svoje prijateljice. Bion, starogrški pesnik iz Smirne, je v svoji žalostiniki za Adonisom, zapisal: "Tam leži Adonis ... ranjen v stegno s čekanom merjasca." Ovidij je govoril o smrtni rani v dimljah, kar je še vedno skriti pomen za dejansko mesto, za *aidoion*, spolni ud, po tajni izreki misterijev.¹⁸²

O Adonisovem mitu obstajajo v antiki različne verzije. Tako je enkrat odgovorna za njegovo smrt Perzefona, drugič pa Ares, ljubosumni Afroditin ljubimec. V postavi divjega merjasca naj bi ubil Adonisa - tako vsaj poroča pesnik Nonos iz Panopole v Egiptu (rojen okrog leta 400) v svojih zgodbah o Dionizu. Najbolj natančno poroča o Adonisu rimski pesnik Ovidij (43 pr. n. št.-18. n. št.) v *Metamorfozah* (10. knjiga).¹⁸³

Po mitu je Adonis nato vstal od mrtvih in šel med nesmrtnih bogov. Njegovo smrt so objokovali vsako leto ob praznikih,

imenovanih *Adonidi*. Kot je nekdaj za umrlim Ozirisom žalovala Izida, so Adonisa še posebno objokovale žene. Njegov kip so nosili v procesiji in ga naposled vrgli v reko ali morje. V Aleksandriji so ga položili na ležišče skupaj z Afrodito in okrasili s sadjem, kruhki in rastlinami. Prvi dan so slavili njuno poroko, naslednji dan pa so, oblečeni v žalna oblačila odnesli njegov kip v morje. Tretji dan je Adonis vstal od mrtvih, kar so ponazorili z Adonisovimi vrtilčki. To so bile košare ali posode z zemljo, v katere so vsadili pšenico ali rože in jih gojili sedem dni. Rastline, ki so vzklile osmi dan, so predstavljale vstalega Adonisa. *Anemone*, Adonisovala rože, cvetijo v Siriji pomladi; prav tako se je po deževju, ki v tem času spira v gorah Libanona rdečo zemljo, pobarvala Adonisovala reka. Adonisoval kult je bil tako obred plodnosti; po *Amijan*u *Marcelinu* pomeni usmrtnitev Adonisa žetev dozorelih sadov. Sveti Hieronim je zapisal, da je umrl Adonis skrit v žitnem zrnju, vstali pa v žitnem klasu.¹⁸⁴ Grški pisec Lukijan, ki je v 2. stoletju obiskal Biblos, je opisal tamkajšnje verovanje, po katerem se je Adonis ubil v breznu. Zapisal je, da obrede spremlja objokovanje in da ljudje ob vsaki vrnitvi boga pred hiše postavijo lonce z zelenjem, jih skrbno zalivajo in tako počastijo spomladansko prenoval rastlinja.¹⁸⁵

UMETNOST IN LITERATURA O ADONISU

OKrog Adonisa se spleta ena najlepših ljubezenskih zgodb svetovne literature. William Shakespeare (1564-1616) je napisal dolgo pesem z naslovom *Venera in Adonis*. Za podlago je uporabil Ovidijev opis, vendar ga je razširil z opisi okolice in z živalskimi zgodbami, ki ponazarjajo človeška dejanja. Ljubezen med Adonisom in Venero opeva tudi *L'Adone*, pesnitev v dvanajstih spevih italijanskega pesnika Giambattiste Marina (1569-1625). Elegijo z naslovom *Adonis* je angleški pesnik Percy Bysshe Shelley (1792-1822) posvetil pesniškemu kolegu Johnu Keatsu (1795-1821), ki je v 26. letu starosti umrl za pljučnico. V tej pesnitvi je Shelley obdolžil novinarje in

kritike, da so krivi za Keatsovo smrt, saj naj bi ostre kritike njegovega epa *Endimion* pesnika tako potrle, da je zaradi tega umrl. Adonis je prisoten tudi v liriki 20. stoletja; npr. v pesmih ameriške lirikinje Hilde Doolittle (1886-1961) in njenega sonarodnjaka Kennetha Rexrotha (1905-1982) ter irskega pesnika Williama Butlerja Yeatsa (1865-1939).¹⁸⁶

Skladatelj Igor Stravinski (1882-1971) je obdelal mit o Adonisu v operi *Razuzdančeva usoda*. Dogajanje se odvija v Angliji v 18. stoletju. Toma Rakewella, ki srečno živi s svojo zaročenko Ann Trulove, obsede hudič. Delo prikazuje, kako Toma vedno bolj vleče v propad in nazadnje konča v norišnici. Do mišlja si, da je Adonis, v Ann pa vidi boginjo Venero, ki ga s petjem uspava.¹⁸⁷

Tizian (okrog 1488-1576) je naslikal *Adonisovo rojstvo* (Museo Civico, Padova) in 'Venera in Adonis' (Museo del Prado, Madrid). Venerino žalovanje za umrlim Adonisom sta naslikala Paolo Veronese (1528-1588) (Narodni muzej, Stockholm) in dvakrat francoski slikar Nicolas Poussin (1594-1665).¹⁸⁸

Kip Adonisa so našli v razvalinah sirskega svetišča na griču Janikul v Rimu. V notranjosti oltarja je ležal njegov kip v obliki mumije. Okoli njega se je vila kača, ki je imela glavo na temenu boga, poleg pa je ležalo sedem jajc. Ohranil se je tudi kip, postava, ovita s kačo, ki so ga prvotno imeli za Astarto, po poznejših ugotovitvah pa je bila podoba Adonisa-Atisa.¹⁸⁹

1. Hans Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, München 1999, str. 17 (dalje: Kloft, *Mysterienkulte der Antike*).
2. Takrat je elevzinski kralj Kelej dal na pobočju pod mestno akropolo postaviti tempelj boginji. Ostanke templja so se delno prikrivali s kasnejšim *Anaktoronom*, osrednjim prostorom misterijev iz grškega obdobja. Anaktoron so obdali s templjem - Telesterionom, v katerem je stalo 42 stebrov. Leto 394 je bil tempelj požgan in dogodek je nekakšni simbol za konec poganstva. Mateja Rijavec, *Simboli podzemlja v grških misterijskih obredih*: Diplomsko delo, Ljubljana (FDV) 2006: (dalje: Rijavec, *Simboli podzemlja*), str. 36; Mitologija, ilustrirana enciklopedija, Ljubljana 1988, str. 146 (dalje: Mitologija, ilustrirana enciklopedija).
3. George Ryley Scott, *Phallic Worship: A History of Sex and Sexual Rites*, London 1966, str. 132 (dalje: Scott, *Phallic Worship*).

4. Klavdij Klavdijan, *Ugrabitev Prozerpine*, Ljubljana 2006 (dalje: Klavdijan, *Ugrabitev Prozerpine*), str. 17.
5. Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, str. 24.
6. Mircea Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj in idej*, Knjiga 1, Ljubljana 1996 (dalje: Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj*, Knjiga 1), str. 194-195.
7. Ibidem, str. 188-189.
8. Grške himne iz 8. stoletja pr. n. št. so poznane kot Homerske himne. Njihova glavna naloga je pripovedovanje mitov; prvine čaščenja, zahvale in molitve imajo drugoten pomen. V antiki so jih pripisovali Homerju. Prvič se homerske himne omenjajo šele v 1. stoletju pr. n. št. Michael Grant, *Miti starih Grkov*, Miti starih Grkov in Rimljanov, str. 110 (dalje: Grant, *Miti starih Grkov*).
9. James Frazer, *Zlata veja: Raziskava magije in religije*, knjiga 1, Ljubljana 2001, str. 460-461 (dalje: Frazer, *Zlata veja*).
10. Claude Calame, *Greek Myth and Greek Religion*, v: *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, Cambridge 2007 (dalje: Calame, *Greek Myth*), str. 266.
11. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 116.
12. Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj*, Knjiga 1, str. 188-189.
13. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 117.
14. Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj*, Knjiga 1, str. 188-189.
15. Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, str. 18.
16. Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj*, Knjiga 1, str. 188-189.
17. Ibidem, str. 189.
18. Frazer, *Zlata veja*, str. 460-461.
19. Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, str. 22.
20. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 118.
21. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 145.
22. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 118.
23. V 13. stoletju pr. n. št. je ime označevalo božanstvo in površinsko mero za orno zemljo. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 119.
24. Frazer, *Zlata veja*, str. 471.
25. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 119.
26. Kloft, *Mysterienkulte der Antike*, str. 18.
27. Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj*, Knjiga 1, str. 194-195.
28. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 119.
29. Andrew Lang, *Myth, Ritual and Religion*, London 1996 (dalje: Lang, *Myth*), str. 282.
30. Pozneje so strogega, toda pravičnega vladarja mrtvih, Plutona, podzemeljskega brata Zeusa, zamenjali s Plutom, bogom sreče in darovalcem dušne veličine. Podobi obeh bogov sta se kasneje zlili v eno. Grant, *Miti starih Grkov*, str. 124.
31. Ibidem.
32. Egipčanska boginja Hator je z isto namero ponujala hrano, kakor tudi božanstva Nove Kaledonije in Nove Zelandije. Snov je prisotna tudi v zgodbi o Amorju in Psihi. Ibidem.
33. Ibidem, str. 122.
34. Mark P. O. Morford in Robert J. Lenardon, *Classical Mythology*, New York 1955, str. 268 (dalje: Morford in Lenardon, *Classical Mythology*).
35. Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Spli 1987, str. 139 (dalje: Gabričević, *Studije i članci*).

36. Klavdijan, Ugrabitev Prozerpine, str. 17.
37. Stepien Bertman, Vzpenjanje na Olimp: Miti in modrosti starih Grkov, str. 106 (dalje: Bertman, Vzpenjanje na Olimp).
38. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 194-195; Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 144.
39. Frazer, Zlata veja, str. 542.
40. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 146.
41. Frazer, Zlata veja, str. 542.
42. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, str. 190.
43. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 20.
44. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 146.
45. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 8.
46. Darja Kalan, Olimpi: Med vzhodnimi in miselnimi državami, Ljubljana 1995, str. 83-84 (dalje: Kalan, Olimpi).
47. Ibidem.
48. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 190.
49. Ibidem, str. 192.
50. Po Himni Demetri naj bi šlo za mešanico vode, ržene moke in metinih listov, ki je omamljajoča. Rijavec, Simboli podzemlja, str. 40.
51. Morford in Lenardon, Classical Mythology, str. 266.
52. Ibidem, str. 268.
53. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 192.
54. Ibidem, str. 189.
55. Bertman, Vzpenjanje na Olimp, str. 106.
56. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 193.
57. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 146.
58. Kalan, Olimpi, str. 86.
59. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 146.
60. Grant, Miti starih Grkov, str. 123.
61. Mitologija, ilustrirana enciklopedija, str. 146.
62. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 194-195.
63. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 24.
64. Marcel Le Glay et al., A History of Rome, Chichester 2009, str. 71 (dalje: Le Glay, A History of Rome).
65. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 24.
66. Morford, Classical Mythology, str. 265.
67. Ibidem, str. 190.
68. Grant, Miti starih Grkov, str. 124; Calame, Greek Myth, str. 256.
69. Izar Lunaček, Ciklična vera popularne kulture, Maribor 2010, str. 23 (dalje: Lunaček, Ciklična vera).
70. Grant, Miti starih Grkov, str. 127.
71. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 190.
72. Klavdijan, Ugrabitev Prozerpine, str. 20.
73. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 189.
74. Klavdijan, Ugrabitev Prozerpine, str. 21.
75. Ibidem.
76. Lang, Myth, str. 280.
77. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 1, str. 189.
78. Gerold Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih: Miti, Kranj 2011, str. 189 (dalje: Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih).
79. Grant, Miti starih Grkov, str. 127-128.
80. Ibidem, str. 128.
81. Ibidem.
82. Lang, Myth, str. 280.
83. Grant, Miti starih Grkov, str. 128.
84. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 189.
85. Lang, Myth, str. 279.
86. Robert Turcan, The Cults of the Roman Empire, Oxford 1996 (dalje: Turcan, The Cults), str. 28.
87. Damjan J. Ovsec, Slovanska mitologija in verovanje, Ljubljana 1991 (dalje: Ovsec, Slovanska mitologija), str. 354.
88. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 56.
89. Nada Grošelj, Kibelin praznik v Ovidijevi pratiki, Monitor ISH, letnik 10, številka 2, 2008 (dalje: Grošelj, Kibelin praznik), str. 188. dLib. si, http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-LPUYQPB7_15_1. 2013.
90. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 56.
91. Grošelj, Kibelin praznik, str. 188.
92. Turcan, The Cults, str. 35.
93. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 61.
94. Ibidem, str. 57.
95. Marjan Cilar, Per aspera ad astra: Misteriji, Idrija 2009, str. 481 (dalje: Cilar, Per aspera ad astra).
96. Frazer, Zlata veja, str. 391.
97. Arthur Cotterell, Miti in legende: Ilustrirana enciklopedija, str. 71 (dalje: Cotterell, Miti in legende).
98. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 172.
99. Frazer, Zlata veja, str. 392.
100. Turcan, The Cults, str. 67, 68.
101. Grošelj, Kibelin praznik, str. 189.
102. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 59.
103. Ibidem, str. 56.
104. Turcan, The Cults, str. 30.
105. Zmago Šmitek, Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti, Ljubljana 2011 str. 59 (dalje: Šmitek, Mitološko izročilo Slovencev).
106. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 29, 182.
107. Turcan, The Cults, str. 29.
108. David Adams Leeming, The World of Myth, New York, Oxford 1990 (dalje: Leeming, The World of Myth), str. 134.
109. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 186.
110. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 56.
111. Šmitek, Mitološko izročilo Slovencev, str. 188.
112. Wilkinson, Myths and Legends, str. 84.
113. Turcan, The Cults, str. 42.
114. Agdistis je veljal za božanstvo, ki je zahtevalo strogo moralnost med pripadniki. Agdistis je obsojal morilce in splav. Njegova kastracija je legitimirala evnuhe. Turcan, The Cults, str. 33.
115. Turcan, The Cults, str. 29, 32.
116. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 172.
117. Tudi drugim azijskim boginjam rodovitnosti so služili duhovniki evnuhi. Ti duhovniki, ki so poosebljali božanske ljubimce, so morali svojim ženskim božanstvom priskrbeti

- sredstva za opravljanje njihovih dobrotelčnih nalog. Boginji, ki so jima tako stregli duhovniki evnuhi, sta bili velika Artemida iz Efeza in velika sirska Astarta iz Hierapole. Duhovniki Astarte so zelo spominjali na Kibeline in nekateri so jih imeli za iste. Herodot jih ni omenjal. Frazer, Zlata veja, str. 394; Turcan, The Cults, str. 29.
118. Frazer, Zlata veja, str. 399.
 119. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 85.
 120. Ibidem, str. 30, 37.
 121. Stewart Perowne, Rimska mitologija, Opatija 1986, str. 62 (dalje: Perowne, Rimska mitologija); Frazer, Zlata veja, str. 393.
 122. Turcan, The Cults, str. 29; Cilar, Per aspera ad astra, str. 483.
 123. Jeleazar M. Meletinski, Bogovi, junaki, ljudje, Ljubljana 2001, str. 93 (dalje: Meletinski, Bogovi, junaki, ljudje).
 124. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 85.
 125. Zaradi orgiastične narave kulta je bilo rimskim državljanom v obdobju republike prepovedano sodelovati pri duhovništvu in obredih z izjemo megalenzij, toda cesar Klavdij (vladal 41–54 n. št.) je te omejitve odpravil. Grošelj, Kibelin praznik, str. 190.
 126. Turcan, The Cults, str. 30.
 127. Ibidem, str. 30, 40.
 128. Ibidem, str. 44.
 129. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 174.
 130. Turcan, The Cults, str. 45.
 131. V času Komodove vladavine se je hotela skupina zarnikov okoristiti z maškarado tako, da se je našemila v uniforme cesarske straže, se pomešala med množico in se skušala približati cesarju. Frazer, Zlata veja, str. 396.
 132. Turcan, The Cults, str. 47.
 133. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj Knjiga 2, str. 173.
 134. Turcan, The Cults, str. 47.
 135. Grošelj, Kibelin praznik, str. 188.
 136. Frazer, Zlata veja, str. 394, 398.
 137. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 63.
 138. Turcan, The Cults, str. 38, 47.
 139. Praznično leto Rimljanov v pesmi: verzi o praznikih, običajih, ozvezdijh, Mladinska knjiga, Ljubljana 2006 (dalje: Praznično leto Rimljanov v pesmi), str. 81.
 140. Frazer, Zlata veja, str. 397.
 141. Turcan, The Cults, str. 49, 53.
 142. Ibidem, str. 40.
 143. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 173.
 144. Frazer, Zlata veja, str. 398.
 145. Turcan, The Cults, str. 52.
 146. Ibidem, str. 70.
 147. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 59.
 148. Turcan, The Cults, str. 36; Nada Grošelj, Kibelin praznik, str. 189.
 149. Perowne, Rimska mitologija, str. 70; Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 58.
 150. Grošelj, Kibelin praznik, str. 192.
 151. Turcan, The Cults, str. 36.
 152. Rimski avtorji so se sicer trudili, da bi prikazali samo moška dejanja, pomembna za državo in naslednje generacije, toda primer Klavdije Kvinte je naletel na določeno prepoznavnost. Sarolta A. Takacs, Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion, Texas 2008 (dalje: Takacs, Vestal Virgins), str. 18.
 153. Grošelj, Kibelin praznik, str. 189.
 154. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 59.
 155. Turcan, The Cults, str. 37.
 156. Plutarh, Življenja velikih Grkov, Ljubljana 2003 (dalje: Plutarh, Življenja velikih Grkov), str. 261.
 157. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 85.
 158. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 60.
 159. Turcan, The Cults, str. 49.
 160. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 65.
 161. Turcan, The Cults, str. 48.
 162. Kloft, Mysterienkulte der Antike, str. 61.
 163. Frazer, Zlata veja, str. 405.
 164. Turcan, The Cults, str. 57.
 165. Ibidem, str. 58, 60, 61, 64, 65.
 166. Ibidem, str. 69, 71.
 167. Cilar, Per aspera ad astra, str. 481.
 168. Turcan, The Cults, str. 72.
 169. Cilar, Per aspera ad astra, str. 482.
 170. Cilar, Per aspera ad astra, str. 481, 483.
 171. Eliade, Zgodovina religioznih verovanj, Knjiga 2, str. 174.
 172. Turcan, The Cults, str. 43.
 173. Cilar, Per aspera ad astra, str. 484.
 174. Turcan, The Cults, str. 35.
 175. Cilar, Per aspera ad astra, str. 478.
 176. Frazer, Zlata veja, str. 391.
 177. Cilar, Per aspera ad astra, str. 478.
 178. Cotterell, Miti in legende, str. 57.
 179. Ibidem.
 180. Cilar, Per aspera ad astra, str. 478.
 181. Meletinski, Bogovi, junaki, ljudje, str. 93.
 182. Cilar, Per aspera ad astra, str. 478, 480.
 183. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 31.
 184. Cilar, Per aspera ad astra, str. 478, 479.
 185. Cotterell, Miti in legende, str. 57.
 186. Dommermuth-Gudrich, 50 znamenitih, str. 31.
 187. Ibidem.
 188. Ibidem.
 189. Cilar, Per aspera ad astra, str. 480.